

SÜSBD
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Sinop University
Journal of Social Sciences



Cilt (Volume): III Sayı (Issue): 2 Yıl (Year): 2019

Sinop Üniversitesinin 29. Bilimsel Yayınıdır.

ISSN 2547-989X

Redaksiyon | Redaction

Ar. Gör. Muhammet KARAAĞAÇ

Ar. Gör. İbrahim TOPRAK

Ar. Gör. Ömer Ferit İMLAK

Ar. Gör. Serhat ALTINKAYNAK

Baskı Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date

Sinop, Aralık 2019

Baskı/Printing

Şimal Ajans / Camikebir Mah. Karantina Sk. No:7/B Sinop

Sertifika No: 21439

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (SÜSBD), yılda iki kez yayımlanan hakemli, bilimsel ve süreli bir yayın organıdır. Makaleler, itenticate programı ile intihal taramasına tabi tutulur. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazara aittir. Yazılar, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.



online

SÖBIAD



Türkiye Diyanet Vakfı
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

İletişim | Communication

Korucuk Köyü Trafo Mahallesi No: 36 57000 | SİNOP | TÜRKİYE

Tel: +90 (368) 2715757-58-59-60 | Faks: +90 (368) 2715763

e-posta: sbd@sinop.edu.tr | web: <http://dergipark.gov.tr/sinopusd>



ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (2):107-148

Geliş Tarihi:25.11.2019

Kabul Tarihi:27.12.2019

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.650581>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

TÛR-İ SİNÂ KISSASINI İSRAİLOĞULLARININ TEŞBİHÎ VE TECSİMÎ TANRI TASAVVURU ZEMİNİNDE OKUMAK

Emrah DİNDİ*

Öz

Bu makalede Tûr-i Sinâ kıssasında yer alan Tanrı'nın insan yahut doğa varlıkları biçiminde algılanmasını ifade eden teşbihî (*antropomorfik*) yahut Tanrının tecelli ve tezahürünü, kendisini açma ve ifşasını bildiren teccimî (*teofanik*) mahiyetteki İsrailoğulları itikatları, Tanrı tasavvur ve tahayyülleri hem *senkronik* (eş zamanlı) hem de nüzul dönemi Yahudi Tanrı tasavvurlarıyla ilişkili olarak *diakronik* (art zamanlı) okunmaya ve irdelenmeye tabi tutulmuştur. Bu irdeleme yapılırken metinlerin kronolojisi esas alınarak öncelikli olarak Tanah'ta yer alan Tûr-i Sinâ kıssası ile ilgili Tanrı anlatı ve tasvirlerine, vahiy-dağ kültü ilişkisine yer verilmiş, ardından Kur'an'da yer alan aynı kıssada benzeri Tanrı tasavvur ve algılarının yer alıp almadığı, almış ise kıssanın anlatımıyla verilmek istenen asıl mesajın ne olduğu, İbrani-Kenan Tanrı tasavvurlarında, kadim toplumların vahiy ve dağ kültüründe Kur'an'ın bir dönüşüm gerçekleştirip gerçekleştirmediği, ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu minval üzere Tanah, Kur'an, Tefsir ve modern çalışmalardan kıssa ile ilgili verilerin toplanıp, analizlerinin yapılıp ve bir senteze varmanın hedeflendiği bu çalışma neticesinde, Kur'an'da hikâye edilen Tûr-i Sinâ kıssasında yer alan teşbihî (*antropomorfik*) ve onun tecellisi ve tezahürünü ifade eden teccimî (*teofanik*) Tanrı betimlemeleri, İslam'ın Allah imajını mı yansıttığı yoksa İsrailoğulları dilinden tahkiye edilen Tanrı algılarının bir hikâyesi mi olduğu problemi aydınlığa kavuşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tûr-i Sinâ, Hz. Musa, Tanah, Antropomorfizm, Teofani.

* Doç. Dr., Sinop Üniv.İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, emrahdindi@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6664-7590>

Analyzing the Mount Sinai Anecdote on the Basis of Anthropomorphic and Theophanic God Image of the Israelites

Abstract

In this paper, the god image mentioned in the Mount Sinai Anecdote was examined in the light of the *anthropomorphism* which is perceiving god as a humane or natural entity in relation with the imaginations or the beliefs of the Israelites, *theophany*, which state the manifestation of God and revealing himself to humanity, and envisagement of Jewish god concepts both in a *synchronized* manner with the revelations period and in *diachronic* manner. While this performing this examination, the chronological order of the texts was taken as basis; and firstly, the narrations and depictions in the Mount Sinai anecdote in the Torah was discussed along with the relation of revelations-mountain cult; and then, it was attempted to reveal the same anecdote mentioned in the Quran in terms of whether the same god image and perception were given or not, if so what is the real message that was intended to convey, and the issue of whether the Quran has performed a transformation or not in the revelations and mountain cult of ancient societies in Abrahamic-Keenanic god image was examined. In this context, the data about the anecdote from the Torah, Quran, hermeneutics and modern studies were collected with the purpose of analyzing and synthesizing; and the issue of whether or not the simulated *anthropomorphic* and *theophanic* god images given in the Mount Sinai anecdote in the Quran reflect the god image of Islam, or whether these images reflect the story of god perceptions of Hebrews was revealed in this study.

Keywords: Mount Sinai, Prophet Musa, Torah, Anthropomorphism, Theophany.

Giriş

Kur'an'ın geçmişin bir döneminden hikâye ettiği Tûr-i Sinâ kıssasında, Allah, bir dağda (Sina) konumlandırılmıştır. Şöyle ki Musa ve İsrailoğullarından ileri gelen yetmiş kişiyle bu dağda ahitleşmiş burada buluşmuş, burada konuşmuş, İsrailoğulları kendilerine konuşan Tanrı'nın yüzünü Tûr-i Sinâ'da görmek istemişler ve onlara Tevrat buyruklarını burada vermiştir. Buzağıya taptılar diye Tûr-i Sinâ'yı üzerlerine kaldırıp onlardan sözü bu mekânda almıştır. Yine ateş, nur, şimşek, gök gürültüsü ve dağ sarsıntısı şeklinde Allah, burada tecessüm ve tecelli etmiş, İsraili-

leri, Firavun ve Mısırlılardan kurtarması için Musa'nın elinde parlaklık ve değneğinde yılan şeklinde gücünü bu dağda göstermiş ve bulutun içinde çölde İsrailoğullarını takip edip onları gölgelemiştir. Yukarıda verilen bu tür bir Allah imajının, Kur'an'ın oldukça tenzihçi ve takdisçi, her şeyden münezzeh, müteâl (aşkın) soyut Tanrı anlayışına muvafık ve mutabık durmadığı, bunun Allah'ı her şeyden tenzih eden Kur'an'ın genel nasları çerçevesinde ciddi bir problem teşkil ettiği hiç şüphesiz göz ardı edilmeyecek bir vaki'dir. Dolayısıyla kıssada yer alan bu unsurlar, esasen sembolik, alegorik (remzî, mecazî) anlatımlar mı yoksa belli bir mesaj vermeye yönelik geçmişten tahkiye edilen İsrailoğulları Tanrı tasavvurlarının bir hikâyesi mi olduğu, kuşkusuz irdelenmesi ve tefrik edilmesi gereken önemli bir sorundur. Elbetteki bu çalışma, Tûr-i Sinâ ile ilgili kaleme alınan ilk araştırma değildir. Daha önce Mustafa Sinanoğlu tarafından bir karşılaştırma çalışması olarak "Eski Ahit ve Kur'an'ı Kerim'de Sina Vahyi" başlığı ile Tanah ve Kur'an'ın tefsir geleneğinde kıssanın vahiy yönü ele alınmış olsa da¹ bunun İbranilerin Tanrı-dağ kültü, efsanevî-mitolojik² Tanrı imajları arka planında ele alınan bir çalışma olmadığını ifade etmemiz gerekir. Batı'da da Sina vahyi ve Sina Dağı ile ilgili çalışmalar yapılmış ancak bunlar daha ziyade Musa ve Sina dağı tarihi, Sina'daki vahyin mahiyeti, bu dağın hangi dağ olduğu ve buradaki arkeolojik bulgulara dair araştırmalarla sınırlıdır.

O bakımdan biz bu makalede, Kur'an'ın geçmişin bir döneminden hikâye ettiği Tûr-i Sinâ kıssasını İsrailoğulları itikatları, tanrı tasavvur ve tahayyülleri ile

¹ Mustafa Sinanoğlu, "Eski Ahit ve Kur'an'ı Kerim'de Sina Vahyi," *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, Sayı: 2, s. 1-22.

² Bilindiği gibi mit, mitos, mitoloji gibi kelimeler günümüzde hemen tamamıyla olumsuz anlam ve çağrışımlara sahip olup tabir caizse külliye asılsız, uydurma, saçma şeyleri ifade etmektedir. Oysa mit tümüyle uydurma, efsane, bâtıl şey demek değildir. Bilâkis bir hakikatle ilgili olarak etrafını insan muhayyilesinin ördüğü bir izah denemesidir. Ömer Faruk Harman, "'Antik İnanç ve Kültürlerde Mucize' Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *Din Dilinde Mucize*, Kuramer Yay., İstanbul 2015, s. 48; Mustafa Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, Kuramer Yay., İstanbul 2016, s. 142; Bu bağlamda kıssaların gerçekliği yahut mitolojik yapısıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yay. İstanbul 2003; İdris Şengül, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, Otto Yay., Ankara 2019; Mustafa Kara, *Güncel Değeri Açısından Kur'an Kıssaları*, Selamet Yay., Samsun 2011.

eş zamanlı okumaya çalışacağız. Bununla beraber O'nun Tanrı Dağı'nda buluşması, konuşması, görülmesi yahut burada çalı, bulut, şimşek ve ateşte tecelli etmesi ile ilgili gerek Tanah'ta gerekse de Kur'an'da mensûs *antropomorfik* anlatılarla ilgili geleneğimizde yer alan *muhâl*, *mustehîl*, *mümteni*', *mümkün* ve *caiz* tarzında mezhеспel ve kelami tartışmalara da girilmeyecektir. Tûr-i Sinâ kıssasında yer alan Tanrı'nın insan yahut doğa varlıkları biçiminde algılanma biçimini ifade eden *antropomorfik* yahut Tanrının tezahürünü, kendisini insana açma ve ifşasını bildiren *teofanik*³ mahiyetteki Tanrı tasavvur ve tahayyülleri irdelenmeye çalışılacaktır. Bu irdeleme yapılırken metinlerin kronolojisi esas alınarak öncelikli olarak Tanah'ta yer alan Tûr-i Sinâ kıssası ile ilgili Tanrı anlatı ve tasvirlerine, vahiy-dağ kültü ilişkisine yer verilecek, ardından Kur'an'da yer alan aynı kıssada benzeri Tanrı tasavvur ve algılarının yer alıp almadığı, almış ise kıssanın anlatımıyla verilmek istenen asıl mesajın ne olduğu, İbrani-Kenan Tanrı tasavvurlarında, kadim toplumların *vahiy ve dağ kültünde* Kur'an'ın bir dönüşüm gerçekleştirip gerçekleştirmediği, ortaya konmaya çalışılacaktır. Kısaca, Tanah ve Kur'an'dan, tefsir kitapları ve modern çalışmalardan kıssa ile ilgili verileri toplayıp, bunların analizlerini yapıp bir senteze varmayı hedeflediğimiz bu çalışma neticesinde, Kur'an'da hikâye edilen Tûr-i Sinâ kıssasında yer alan teşbihî, tecsimî (*antropomorfik*) ve Allah'ın tezahürü ve tecellisini refere eden (*teofanik*) Tanrı betimlemelerinin, İslam'ın Allah

³ Tanah'taki Tanrının Sina'da konumlandırılması, görülmesi, konuşması, bulut, ateş, karanlık, gök gürültüsü, boru sesi ve dağın sarsılması şeklinde sesli ve görüntülü tezahürünü ifade eden *teofanik* Sinaitik anlatımlar hakkında bkz. M. F. Rucker, "Theophany," T. Desmond Alexander and David W. Baker, (ed.) *Dictionary of the Old Testament*, Pentateuch yy. 2010, s. 859; Heun Kyu Joo, *The God of Compassion at Mount Sinai – A Literary and Theological Interpretation of the Tangled Mix of Law and Narrative in the Sinai Pericope (Exodus 19:1-24:11)*, Heun Kyu Joo 2016, s. 209; Jacob Licht, "The Sinai Theophany," Y. Avishur and J. Blau, E. Rubenstein, (ed.), *Studies in the Bible and the Ancient Near East Presented to Samuel E. Lavenstamm on His Seventieth Birthday*, Jerusalem 1978, s. 251-268; Marc Zvi Brettler, "Fire, Cloud, and Deep Darkness (Deuteronomy 5:22): Deuteronomy's Recasting of Revelation," George J. Brooke & Hindy Najman & Loren T. Stuckenbruck, (ed.) *The Significance of Sinai: Traditions About Sinai and Divine Revelation in Judaism and Christianity*, Brill, Boston 2008, s.15-27.

imajını mı yansıttığı yoksa İbranilerin dilinden tahkiye edilen pagan Tanrı algılarının bir hikâyesi mi olduğu probleminin aydınlığa kavuşacağını ümit etmekteyiz.

1. Kadim Toplumlarda Tanrı-Dağ Kültü

İbranilerin Tanrı'yı dağla, dağı kutsal ile, onun emir ve buyruklarıyla ilişkilendirme itikatları, Tanrı dağı ayin ve adetleri, buralarda sunak yapıp kurbanlar sunmaları pek çok toplumda özellikle de o dönemin pagan toplumlarında görülen bir durumdur. Kutsal dağ, Tanrılar dağı inançları ve zirvelerin Tanrıların ikâmet ettikleri yerler olarak kabul edilmesi, hemen hemen tüm kültürlerde, pek çok toplum ve dinde görülen bir husustur.⁴ Bu toplumların inanç, mit ve efsanelerinde dağlar kutsal ile insan arasında kuvvetli bir bağ oluşturmuştur. Dağların yer yer evrenin kozmik merkezi, vahyin indiği yer, Tanrı'nın ikâmet ettiği mekân, çeşitli ayin ve duaların yapıldığı bir tapınak işlevine sahip olduğu,⁵ kutsal ruhların veya ilahların tezahür ve tecelli ettiği, ulûhiyetle irtibata geçilen yerler⁶ olduğu görülür. Kadim toplumlarda Tanrı'nın dağla ilişkilendirilmesi anlayışı da muhtemelen dağların, gökte imgelenen Tanrı'ya en yakın mekânlar olarak tasavvur edilmesinden⁷, Tanrının haşmet ve büyüklüğünün sembolü olmasından kaynaklanmaktadır.

Sümerlerde Tanrı En-lil, ilk kaosun sularından yükselen dünya dağı ve onun tepesinde taht kurmuştur.⁸ Eski Mısırlılar yaratıcı Tanrıyı *İlkdağ*'a oturtmuşlardır. Samiler dağları tazim ediyor, yaklaşık 3000 yıl önce bugünkü Suriye ve

⁴ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1973, s. 5; Moshe Sharon, "The Place of Mountains in the Monotheistic Religions," *Irfan Colloquial, Centre for Bahá'í-Studies*, Acuto, Italy 2007, s. 315.

⁵ Mustafa Baş, "Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Cilt: XIII, Sayı: 1, s.165-166.

⁶ Diana L. Eck, "Mountains," *The Encyclopedia of Religion*, (Ed. Mircea Eliade), Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. X, s. 132; Ömer Faruk Harman, "Dağ", *İA*, c. VIII, s. 400.

⁷ Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü," *Folklor-Edebiyat*, 2006, Cilt: XII, Sayı: 46, s. 5; Harman, "Dağ", s. 400.

⁸ Cahit Beğenç, *Anadolu Mitolojisi*, MEB., İstanbul 1962, s. 62; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 5.

çevresinde *dağların ilahları* olduğuna inanıyorlardı.⁹ Fenikelilerde yüksek dağlar, Lübnan dağları kutsal sayılır, tapınaklar ve ayinler buralarda yapılırdı.¹⁰ Babil mitolojisinde, Tanrının tahtının yer aldığı, kendisine sahip olduğu ve hüküm sürdüğü, güneş Tanrısı gibi iki tepesinden çıktığı ve Ziggurat tapınağının kendisini sembolize ettiği kozmik bir dünya dağı inancı söz konusuydu.¹¹ Hintlilerde Kailos ve Himalaya kutsal dağlardır, Hint kozmolojisinde bu dağlar ve Meru, Tanrıların oturduğu bir dağ olarak tasvir edilmiştir.¹² Kadim Yunan ve mitolojisine göre de Olimpos, Tanrıların ikâmet ettiği bir dağ idi. Tanrılar Olympos Dağının tepesindeki bulutların üzerinden dünyayı idare etmekteydiler.¹³ Moğollarda gökte yaşayan ilahın yeryüzüne indiği yer, dağlar olarak kabul edilirdi. Burhan-Kaldun onların bu kutsal dağları arasındadır. Yine Japonlarda (Şintoizm’de) Fujiyama, Perslerde Elburuz ve Samirilerde Gerizim ziyaretlerin, çeşitli ayin ve ibadetlerin yapıldığı kutsal dağlar arasında yer alır.¹⁴ Benzer şekilde eski Anadolu topraklarında Hititlerde Zaliyam, Urartularda Armi gibi dağ Tanrıları söz konusudur.¹⁵ Tapınak, Tanrı ve Tanrıça heykellerinin, Tanrılar Tanrısı Zeus ve oğlu sayılan Herakles’in ve Bereket Tanrıçası ile ışık ve sanat tanrısı da sayılan Apollon’un 2000 yıllık büyük heykellerinin bulunduğu Nemrut da bu Tanrı dağları arasında yer almaktadır. Orta Asyada-

⁹ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 5.

¹⁰ Ahmet Mithat, *Tedrisi Tarihi Edyan*, Dersaâdet Hukuk Matbaası, İstanbul 1330-1332, s. 72-73; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 6.

¹¹ Mircea Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002, s. 26; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 6.

¹² Diana L. Eck, “Mountains,” s. 130-131; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 6; Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, s. 166; Harman, “Dağ”, s. 400.

¹³ Diana L. Eck, “Mountains”, s. 132; Cemal Tollu, *Mitoloji, Yunan ve Roma*, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, s. 11; Cahit Beğenç, *Anadolu Mitolojisi*, MEB., İstanbul 1967, s. 61-62; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 6; Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, s. 166; Behcet Necatigil, *Küçük Mitolojya Sözlüğü*, Varlık Yay., İstanbul 1957, s. 82.

¹⁴ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 6-7; Eski İsraililer tarafından kutsal kabul edilen Gerizim dağı için bkz. *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma*, Kitabı Mukaddes Şirketi/Yeni Yaşam Yay., Republic of Korea 2011, Yasa’nın Tekrarı, 11/29-30, 27/12; Yeşu, 8/33; Hakimler, 9/7.

¹⁵ Bilgehan A. Gökdağ, “İnanç Merkezleri: Dağlar,” *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi 23-27 Eylül 2002, 2004*, s. 557.

ki kadim Türklerde de Tanrı (Tengri)'nın bazı dağlarda mukim olduğuna, bu dağların kutsal olduğuna ve buralarda ruhların bulunduğuna ilişkin mitolojik ve efsanevi inançlar yer almakta ve kurban takdimeleri, dua vb. çeşitli ritüel ve ayinler yapılmaktaydı. O bakımdan onların nazarında dağ, bazı soyların atası, türeme mekânı, koruyucu ruhu ve vatanı gibi sosyal işlevlere sahip olduğu gibi, kurban ve dua gibi ritüel ve yerin kozmik ve kutsal mekânı olma gibi mitolojik işlevlere de sahipti.¹⁶

Yahudi ve Hristiyan Kutsal kitabına göre Nuh'un gemisinin Tufan'ın sonunda oturduğu ileri sürülen, Iğdır'ın güneydoğusu ve Doğubayazıt'ın kuzey doğusundaki 5165 metre yüksekliğindeki Ağrı (Ararat) veya Kur'an'da Nuh'un gemisinin oturduğu belirtilen 2089 metre yüksekliğinde, Dicle nehri ve Cizre'nin doğusunda, Şırnak'ın ise güneyinde yer alan Cudi de ilahi dinlerin ilgisini çeken dağlar arasındadır.¹⁷ Bunların dışında hem İslamiyet hem de İslam öncesi dönemde cahiliye Araplarında Hira, Arafat, Sebîr, Sevr ve Ebû Kubeys de o dönem Arap muhayyilesinde Tanrı/kutsal ile ilişkilendirilen ve çeşitli ayinlerle Tanrı'nın huzurunda vakfe yapılan (durulan) mukaddes dağlar arasında yer almaktadır.¹⁸ Hatta mitolojik bir üslupla da olsa Enes b. Malik'in rivayet ettiği Hz. Peygamber'e nispet edilen bir hadiste, Allah'ın, Tûr-i Sinâ'da dağlara tecelli edince altı dağın uçtuğu, bunlardan üçünün (Uhud, Verkân ve Razûn/Redvâ) Medine'ye, diğer üçünün de (Hirâ, Sebîr

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", s. 4-6; Eski Türklerde kurban takdim edilen, ayin yapılan ve dua edilen kutsal dağlar için bkz. Abdülkadir İnan, *Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü, Reşid Rahmeti Arat için*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 272-277; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954, s. 50-53; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 28-44; Kemal Polat, "Orta Asya'da Dağ Kültü ve Kırgızistan-Oş-Süleyman Dağı," *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, 2007, s. 579-585; Gökdağ, "İnanç Merkezleri: Dağlar", s. 557-563; Baş, "Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü", s. 166-176; Ahmet Yaşar Ocak, "Eski Türklerde Dağ Kültü," *İA*, c. VIII, s. 401-402.

¹⁷ Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 16.

¹⁸ Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi," *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2017, Cilt: XXI, Sayı: 1, s. 598-607; Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 21-25.

ve Sevr) Mekke'ye düştüğünün ifade edilmesi,¹⁹ Arap muhayyilesinde bu dağların Tanrı ve kutsal ruhlarla ilişkilendirilmesi bakımından oldukça önemlidir.

2. Kıssada İsrailoğulları Tanrı-Dağ Kültü

Tûr-i Sinâ²⁰ kıssasında, İsrailoğulları Tanrısı Yahve/Rab, dinlenen, kıskanan²¹, kızan, öfkelenen²², bir mekâna (Sina Dağına) inen ve gelen, Sina'da koyu karanlıkta bulunan,²³ ateş, bulut ve koyu karanlıkta yüksek sesle İsrailoğullarına seslenen, konuşan,²⁴ Musa'nın, İsrailoğullarının önünden geçen, bir kayanın üzerinde onun önünde duran,²⁵ Sina'daki levhaları iki eliyle/parmağıyla yazan,²⁶ yolda bir konaklama yerinde Musa ile karşılaşp onu öldürmek isteyen,²⁷ buzağıya taptı-

¹⁹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs el-Münzir İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Tah. Esad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye 1419, c. V, s. 1560; Ömer b. Şebbe b. Abîde b. Rayte en-Nemîrî Ebû Zeyd, *Târihu'l-Medîne*, (Tah. Fehîm Muhammed Şeltût), Seyyid Habîb, Mahmûd Ahmed, Cidde 1399, s. 79.

²⁰ Kur'ân'da iki yerde "Tûr-i Seynâ/Sînîn", altı yerde "et-Tûr" ve bir yerde de "el-Vâdi'l-Mukaddesi Tuvâ" (Nisâ, 4/154; Meryem, 19/52; Tâhâ, 20/80, 12; Mü'minûn, 23/20; Kasas, 28/29, 46; Tîn, 95/2) şeklinde Tanrı ile ilişkilendirilen bu dağ, *Büldan* ve *Lügat* kitaplarında bir rivayete göre Şam'da; bir başka kavle göre de Hz. Musa'ya Allah'ın konuştuğu Medyen'de, Mısır ile Eyle arasındadır. Bkz. Muhammed b. Mükrim b. Alî Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414, c. IV, s. 508, t-v-r, mad.; Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseynî Ebu'l-Feyz Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, (Tah. Mecmûa mine'l-Muhakkîkîn), Dâru'l-Hidâye, yy., ty, c. XII, s. 440, t-v-r, mad.; Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endülüsî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1403, c. III, s. 897-898; Ebûbekir Muhammed b. Mûsa b. Osmân el-Hemedânî Zeynüddîn, *el-Emâkin*, (Tah. Muhammed b. Muhammed el-Câsir), Dâru'l-Yemâme, yy., 1415, s. 639; Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1955, c. III, s. 300; c. IV, s. 47; Abdulmü'min b. Abdilhak İbnu Şemâil el-Kutey'î el-Bağdâdî Safiyyüddîn, *Merâsîdu'l-İtlâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Dâru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut 1412, c. II, s. 768, 896.

²¹ Çıkış, 20/5, 11; 34/14; Yasa'nın Tekrarı, 5/9.

²² Çıkış, 32/10-13; Yasa'nın Tekrarı, 9/7-9, 18-19.

²³ Çıkış, 19/12; 20/20, 21.

²⁴ Yasa'nın Tekrarı, 5/22.

²⁵ Çıkış, 34/6; Yasa'nın Tekrarı, 31/3.

²⁶ Yasa'nın Tekrarı, 9/10.

²⁷ Çıkış, 4/24.

lar diye İsrailoğullarını birbirlerine öldürten,²⁸ Sina’da kendisine kurban sunusu takdim edilmediğinde hastalık yahut kılıçla onları cezalandıran²⁹ ve İsrailoğullarına yardım etmek için Mısırlılarla savaşıyan³⁰ bir Tanrı olarak tasavvur edilmiştir. Bu tasavvurların en dikkat çekici olanı da Tanrı’nın Tûr-i Sinâ’da konumlandırılmış olmasıdır. Tanrı Yahve’nin doğaya ve insana ait özelliklerle tecessüm ve tezahürünü ifade eden *Sina Teofanisi*, çağdaş araştırmalarda üzerine çıkılan ve dokunulan dağ, yanan ateş, karanlık, bulut, fırtına, bora, trampet ve kelimelerle ortaya çıkan ses şeklinde yedi özellik olarak ifade edilmiştir.³¹ Hatta bu *theophanic* motiflerin bazılarıyla ilgili batıda çalışmalar da yapılmıştır.³² Şimdi Tanah ve Kur’ân’da yer alan Tûr-i Sinâ kıssasında Tanrı’nın dağa inmesi, oradan seslenmesi, burada görülmesi, el, asa, yılan, bulut, ateş, şimşek, gök gürültüsü, boru sesi ve buzağıda tecelli ve tecessümünü ihtiva eden bu sesli ve görsel *teofanik* imgeleri irdelemeye çalışalım.

a. Tanrı ve Dağ

Yahudilikte Yahve, kutsal dağ ile bağlantılı görülmüş ve “bir dağ tanrısı” olarak belirtilmiştir. Paran,³³ Sinai, Peor, Hermon, Lübnan, Karmel, Tabor, Gerizim ve Siyon Yahve’nin dağları olarak kabul edilmiştir.³⁴ Hatta Aramlılar, kral

²⁸ Çıkış, 33/6.

²⁹ Çıkış, 5/3.

³⁰ Çıkış, 14/25; 15/3.

³¹ Sinai and Zion The Mountain of Law vs. The Mountain of Grace, 6, http://www.paramountchurch.com/mediafiles/uploaded/t/0e1607485_the-mountain-of-law-vs-the-mountain-of-grace.pdf, 13.04.2018.

³² Brettler, “Fire, Cloud, and Deep Darkness (Deuteronomy 5:22): Deuteronomy’s Recasting of Revelation”, s. 15-27.

³³ Yasa’nın Tekrarı, 33/2; Tanah’ta geçen Paran (Fârân) dağının İsmail oğullarının ikâmet ettiği, Hz. Muhammed’in vahiy aldığı Hicaz/Mekke dağları olduğu da ileri sürülmüştür. Bkz. er-Râbî Bünyâmîn b. Yûne et-Tatîlî el-Nebârî el-İsbânî el-Yehûdî, *Rihletu Bünyâmîn et-Tatîlî*, el-Mecmaü’s-Sekâfî, Ebû Dabbî, yy., 2002, s. 99-100; Hemedânî, *el-Emâkin*, s. 731; Alî b. Ebî Bekr b. Alî el-Herevî Ebu’l-Hasen, *el-İşârât ilâ Ma’rifeti’z-Ziyârât*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kâhire 1423, s. 29; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. III, s. 171; c. IV, s. 225.

³⁴ Friedrich Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, 30’dan naklen Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, s. 10; Davud döneminde ise Tanrı’nın inip, ikâmet ettiği kutsal dağ/Tanrı dağı itikatları arasında Siyon dağı, (bkz. Mezmurlar, 2/6; 3/4; 9/11;

Ahav ve Samirilerin İsrail ilahının bir dağ ilahı olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁵ Bu dağların arasında Musa kıssasının geçtiği dağ, daha ziyade Sina'dır. Günümüzde bu dağın hangi dağ olduğu konusunda farklı teoriler ileri sürülmüş olsa da³⁶ Tanah'ta Tûr-i Sinâ (Sina Dağı/Har Sinay),³⁷ zirvesini yakıp yok ederek ateş, duman, boru sesi, ışık, gök gürültüsü, dağın eteğindeki İsrailîlerin kalplerinde sarsıcı bir korku ve dehşet verici bir gösteri ile Tanrı'nın indiği,³⁸ halk geçmesini diye Musa'ya çevresine mahrem sınırlar çizdirdiği,³⁹ Mısır'dan çıktıklarında gelip tapınma-

15/1; 20/2; 50/2; 65/1; 74/2; 76/2; 78/68-69; 84/5-7; 99/2, 9; 110/2; 125/1; 132/13; Daniel, 9/16, 20; Yeşaya, 2/3; 4/5, 8/18; 18/7; 24/23; 31/4, 9; Yeremya, 8/19; 31/6; Ovadya, 1/17; Mika, 4/7; Zekeriya, 8/3; Diana L. Eck, "Mountains", s. 132), Başan dağı (bkz. Mezmurlar, 68/15-18), Karmel dağı (bkz. I. Krallar, 18/18-42); Hermon, (bkz. Mezmurlar, 133/3; 89/12-13; Diana L. Eck, "Mountains", s. 132), Seir ve Paran dağları önemli bir yer işgal eder. (bkz. Yasa'nın Tekrarı, 33/2; Habakkuk 3/3); İsrail Tanrısı ve Peygamberlerinin bu dağlarla ilişkisi konusunda ayrıca bkz. Sharon, "The Place of Mountains in the Monotheistic Religions", s. 315-320.

³⁵ I. Krallar, 20/23, 28.

³⁶ Tel Aviv Üniversitesinde coğrafyacı Menashe Har-El, "Sin" isminin Sina ismine olan yakınlığından hareketle Sina dağının, Sina yarımadasının kuzeyinde bulunan "*Sin Bişar*" yahut "*Helal*" dağı olduğunu ileri sürmüştür. İtalyan Arkeolog E. Anati ise belgelemiş olduğu yaklaşık 1.300 arkeolojik sit alanı ve keşfetmiş olduğu 40.000 kaya gravürü, (Petroglifler) ve dağın eteğine kümelenmiş 120'yi aşan küçük tapınak, dikilitaş, tümülüs, açık hava sunakları ve taş dairelerden hareketle Sina dağının İsrail'in güneyindeki Negev çölü yakınlarında yer alan "*Har Kharkom*" dağı olduğunu ileri sürmüştür. Bu dağın hangi dağ olduğu konusunda ileri sürülen bir başka teori de dağın eteğinde devasa bir sunağı andıran taş yığnında yer alan buzağı gravürlerinden, Musa'nın su çıkardığı kayayı anımsatan yarılmış bir kaya ve bu kayanın çevresinde bulunan su yatağı izlerinden, dağın eteğinde bulunan ve İsrailoğulları 12 oymağını temsilen sütun parçalarından ve Tanah'ta kendisinden ateş ve duman çıkan (Çıkış, 19/18) bir yanardağ olduğundan, kendisinin kara -sanki yanmış- bir zirveye sahip olmasından hareketle bu dağın Suudi Arabistan'da bulunan "*Cebel el-Lawz*" olduğu da ileri sürülmüştür. Bkz. Charles A. Whittaker, "The Biblical Significance of Jabal al Lawz", In Partial Fulfillment of the Requirements for Doctor of Philosophy In Bible and Theology, A Dissertation Presented to the Faculty of Louisiana Baptist University, 2003, s. 70-71; Emmanuel Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?* Atelher, İtalya 2013, s. 1-81; Gordon Franz, "Is Mount Sinai in Saudi Arabia?," *CTS Journal*, 2006, Cilt: XII, s. 72-95.

³⁷ Çıkış, 3/1; 17/6; Yasa'nın Tekrarı, 1/2, 6, 19; 4/10, 15; 5/2; 9/8; 18/16; 29/1; Mezmurlar, 16/19; 2. Tarihler, 5/10; Malaki, 4/4.

³⁸ Matthew V. White, *Ascending the Mountain of God: To Him Who Draws Nigh to God Must First Ascend*, WestBow Press, 2015, s. 3.

³⁹ Çıkış, 19/11-12, 20.

larını istediği,⁴⁰ Musa ve İsrailoğulları ile buluştuğu, onlara konuştuğu, talimat ve buyruklar verdiği, İsrailoğullarının başka Tanrılara tapmaları, emirlerine lakayıt kalmaları ve yersiz isteklerde bulunmaları sebebiyle zaman zaman korkunç bir sesle sarsıldığı ve onların tepesine çöktüğü bir dağ olarak tasvir edilmiştir. Bu nedenle dağın tepesindeki ateş, üzerindeki ürkütücü karanlık, kasvet ve şiddetli rüzgâr, bu dehşetin ortasında trampet sesi ve konuşan ses, karabulutlar, şimşek ve yıldırım çarpması, yılan ve dağın sarsılması türünden şeylerle Tanrı'nın, ilahî aşkınlığını ve kapalılığını hissedilebilir fenomenler içerisinde İsrailoğullarına aşikâr kıldığına dair Sina Dağıyla ilgili Eski Ahitteki tüm bu betimlemelerin, İsrailoğulları için korkutucu *teofanik bir motif ve bir manifesto* olduğu da ileri sürülmüştür.⁴¹ Sina Dağı İsrailoğulları Tanrısı Rab'ın, adeta bir karargâhıdır. Şöyle ki kült aktiviteleri dağı Sina bir başka ismiyle Horev⁴², Tanah'ta Tanrı'nın, yaşaması için kendine seçmiş olduğu Tanrı dağı ve mukaddes bir mekân olarak tasvir edilmiştir.⁴³ O nedenle de buraya gelecek İsrailîlerin giysilerini yıkamaları ve cinsel ilişkiden uzak durmaları gerektiği⁴⁴ ve bu dağa vardıklarında da ayakkabıların çıkarmaları⁴⁵ öngörülmüştür.

Aslında bu dağın kutsiyeti ve Tanrının bu dağla ilişkisi, her ne kadar İslamî geleneğimizde Musa'nın Medyen'den ailesiyle Mısır'a dönüşü sırasında gördüğü ateşten ailesine ısınmak için getirmek ve gece kaybettiği yolunu oradakilere sormak üzere gittiği dağda,⁴⁶ Tanrı'nın hitabına mazhar olmasıyla başlayan bir süreç

⁴⁰ Çıkış, 3/12.

⁴¹ Hulisani Ramantswana, "Mount Sinai and Mount Zion: Discontinuity and Continuity in the Book of Hebrews," *AOSIS Open Journals*, In die Skriflig/In Luce Verbi, 2013, Cilt: XLVII, Sayı: 1, s. 2; Lawrence Feingold, "Creation and Covenant-Lecture 9: The Covenant on Mt. Sinai," *Association of Hebrew Catholics Lecture Series The Mystery of Israel and the Church*, 2013, Cilt: XIII, s. 3-4.

⁴² Sina Horev (Horeb) diye de isimlendirilir. Bkz. Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 59.

⁴³ Hakimler, 5/5; Çıkış, 15/17; 3/1; 4/27; Çölde Sayım, 10/33; I. Krallar, 19/8.

⁴⁴ Çıkış, 19/10, 14-15; 30/20-21.

⁴⁵ Çıkış, 3/5; Tâhâ, 20/12.

⁴⁶ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (Tah. Abdullâh Mahmûd Şahâte), Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1423, c. III, s. 22; Muhammed b.

olarak gösterilse de gerçekte Tûr-i Sinâ-Tanrı ilişkisi ve itikatlarının Musa'dan daha kadim köklere sahip olması da muhtemeldir. Şöyle ki bu dağın ağaçları, bitkileri ve meyvesinin oldukça bol olduğu, Makaddem b. Mısır b. Baysar b. Ham b. Nuh'un (a.s) bu dağa çıkıp ikâmet ettiği,⁴⁷ yine Hz. İbrahim'in İshak'ı bu dağda Tanrı'ya kurban ettiği bunun "Tûr b. İsmâil b. İbrahim" dağı olduğu şeklinde İsrailoğullarının güçlü itikatlarının olduğuna⁴⁸ ve Samirilerin bu dağı haccettiklerine dair rivayetler,⁴⁹ Musa öncesi bu dağın konum ve kutsiyeti, Tanrı ile ilişkisi hususunda yeterli olmasa da en azından birtakım ipuçları vermektedir. Ayrıca arkeolojik bulgular ışığında Sina'nın, erken Tunç çağında (3200-2600) İbrani patriarch 'ın (atalarının) kökeni olduğu düşünülen Haran'da ana ayin merkezine sahip olan Mezopotamya orijinli antik Ay Tanrısı Sin'e adanmış bir dağ olduğuna,⁵⁰ Sina dağıyla ilgili arkeolojik bulguların Tunç çağında ana kült merkezi olan bu dağın seremonik ve dini rolünü ortaya koyduğuna, tapınak, mabet, sütun ve megalitik anıtların çöl sakinlerinin inanç ve kült pratiklerini resmettiğine, bu dağın, çok erken dönemde Tunç çağında fevkalade bir kült rolüne sahip olduğuna dair hipotezler de⁵¹ bunun Musa'dan çok önce bir kült merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Kenan halkında antik Kenan panteonunun baş tanrısı olarak kabul edilen "Sin", "Ay Tanrısı Sin" in, Sin kültürüne bağlı yerel kabilelerce, Sina Yarım-

Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu'r-Risâle, 2000, c. XVIII, s. 275-277.

⁴⁷ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Mısır 1967, c. I, s. 138; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Yâkûb el-Kindî el-Mısırî, *Fedâilu Mısır*, yy., ty., s. 11.

⁴⁸ Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem*, c. III, s. 897; Ebu'l-Hasen el-Herevî, *el-İşârât*, s. 82; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 47; Diana L. Eck, "Mountains", s. 133.

⁴⁹ Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem*, c. III, s. 897; Ebu'l-Hasen el-Herevî, *el-İşârât*, s. 82.

⁵⁰ Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 34, 46.

⁵¹ Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 27, 59, 9, 13; Harkom (Sina) nın Palaeolithic dönemden özellikle de Tunç Çağından beri kutsal dağ olduğu konusunda ayrıca bkz. Flavio Barbiero, *Har Karkom The Mountain of Jahweh*, <http://www.2008-paris-conference.org/mapage8/mount-horeb-1-.pdf>, 12.04. 2018.

dası'nda Sina dağında mukim olduğuna (oturduğuna) inanıldığına dair ifadeler,⁵² Kenan tepelerinin yerel kabilelerin güçlü ilahı Baal Hadad'ın ikâmet ettiği yüksek yerler ve Zaphon dağının bunlar arasında olduğuna dair Ugarit metinlerindeki ibareler de buranın bir ritüel mekanı olma ihtimalini güçlendirmektedir.⁵³ Yine Kudüs'teki mabet dağı Moriah'ın kadim Kenanlılarda Tanrı'ya takdime sunulan yüksek ve kutsal bir mekân/ibadethane olması⁵⁴ ve yine Modern bazı İncil âlimlerinin Musa ve İsraililerin bu dağla karşılaşmadan önce Sina dağının Semitik Tanrılara adanmış bir dağ olduğuna dair görüşleri de⁵⁵ bu ihtimali teyid etmektedir. Musa'dan önce kadim İbranilerde/Kenanilerde bu dağın kutsanması dağın üzerinde bulunan orman ve akarsulardan veya esrarengiz yapıda kayalardan da kaynaklanmış olabilir. Çünkü kayaları kutsama, hayatın ve verimliliğin kaynağı olmaları hasebiyle dağlardaki akarsuları ve ormanları kutsama kutsal ruhların ve Tanrıların buralarda mündemiç ve meskûn olduğuna inanma eskiden beri varolan bir husustur. Üstelik Tûr-i Sinâ'nın ağaçlık/ormanlık bir dağ olduğuna Kur'an'ın atfı, Sina/Seyna isminin kaya ve ağaç olduğuna dair Büldân ve Lugat kitaplarının ifadeleri⁵⁶ ve on iki su pınarının Tûr-i Sinâ kayasından aktığına dair tarihi rivayetler,⁵⁷ bu

⁵² <http://www.turkish-media.com/forum/topic/95889-turi-sinin-ne-anlama-gelir/28.05.2017>; Kenan kült ve inançlarının Yeni Ahit'te de içkin olduğu hususunda bkz. Reuven Firestone, "Jewis Culture in the Formative Period of İslam", David Biale, (ed.), *Cultures of the Jews*, Schocken Books, New York 2002, s. 278-279.

⁵³ Diana L. Eck, "Mountains", s. 132; R.J. Clifford, *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Harvard University Press, Cambridge 1972, s. 68; Ramantswana, "Mount Sinai and Mount Zion", s. 2-3; J. D. Levenson, *Sinai and Zion: An Entry into the World of the Jewish Bible*, Harper Collins, New York 1985, s. 68.

⁵⁴ Diana L. Eck, "Mountains", s. 133.

⁵⁵ Joseph Jacobs, M. Seligsohn, Wilhelm Bacher, "Sinai, Mount", <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13766-sinai-mount#>, 03.07.2019.

⁵⁶ Sinâ/Seynâ Sîn'in bir görüşe göre "taş/kaya", "ağaç/orman" olduğu hususunda bkz. Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem*, c. III, s. 898; Hemedânî, *el-Emâkin*, s. 639; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 300; c. IV, s. 48; İsraililerde dağların, yaşam kaynağı olduğu hususunda bkz. Diana L. Eck, "Mountains", s. 133.

⁵⁷ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, Beyrut 1407, c. I, s. 144; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ġayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 1420, c. III, s. 528; Nizâmuddîn el-Hasen b. Muham-

ihtimali düşündürmektedir. Bu nedenle de o coğrafyanın, o günkü toplumun Tanrı tasavvurunu soluyan Tanah'ta buradan yer yer "Tanrı (Yehova) Dağı" olarak bahsedilmiştir.⁵⁸ Tanrı, Musa ve İsrailoğullarıyla bu dağda ahitleşmiştir.⁵⁹ Sina Dağı eteğinde Tanrı, İsrailoğulları ile ahitleşirken ahitlerine bağlılıklarını artırmak için dağ adeta İsrailoğullarının başına çökecek bir vaziyet almıştır. Talmud'da bu hususa şöyle temas edilmiştir: "*O kutsal varlık Sina dağını büyük bir tekne gibi onların üstüne kaldırdı ve "Tevrat'ı kabul ederseniz iyi olur yoksa burası mezarınız olur"*" dedi.⁶⁰ Yine Tanrı, dağa ateş şeklinde tecessüm edip dağın her tarafını duman kaplayınca "*bütün dağ şiddetle sarsılıyordu*"⁶¹ şeklinde dile getirildiği üzere dağın yer yer sarsıldığı da ifade edilmiştir.

Kur'an'da da Tevrat'a sınıksız uyacaklarına dair kendilerinden söz alınmak üzere dağın İsrail oğullarının üzerine kaldırılarak korku verildiği ifade edilmiştir.⁶² Tıpkı Tanah'taki gibi Kur'an'da yer alan Tûr-i Sinâ kıssasında da Allah, mitolojik tasvirlerle bu dağda konumlandırılmıştır, Musa ve İsrailoğulları ile burada buluşmuş, konuşmuş, onlarla burada ahitleşmiş, talimat ve buyruklarını onlara buradan vermiştir. Musa Sina'daki ışığa (ateş) gelince Allah buradan ağacın tarafından kendisine seslenmiş, Tûr-i Sinâ'ya tecelli etmiş, İsrailoğullarının yersiz istek ve günahlarından dolayı sarsılan, gürültü koparan ve üzerlerine çöken mukaddes bir dağ olarak kendisinden söz edilmiştir.⁶³

b. Dağda Tanrı'nın Konuşması ve Görülmesi

Tanah'ta, Tûr-i Sinâ'da İbrahim, İshak ve Yakub'un Tanrısı Yahve'nin, Musa'ya görüldüğü ve onunla açıkça yüz yüze görüşüp konuştuğu,⁶⁴ Musa'nın

med b. el-Huseyn el-Kummî en-Nîsâburî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, (Tah. Zekerîyyâ Umeyrât), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1416, c. I, s. 297.

⁵⁸ Çıkış, 3/1; 4/27; 6/3; 18/5; 24/13; 19/8.

⁵⁹ Çıkış, 34/27-28; Yasa'nın Tekrarı, 5/3-4.

⁶⁰ Şah, 88.

⁶¹ Çıkış, 19/18.

⁶² Bakara, 2/63, 93; A'râf, 7/171; Nisâ, 4/154.

⁶³ A'râf, 7/142-145, 155; Tâhâ, 20/9-37, 80; Bakara, 2/51, 63; Kasas, 28/44, 46; Naziât, 79/15-16.

⁶⁴ Çıkış, 3/16, 18; 4/1, 5; Çölde Sayım, 12/5-8.

O'na bakmaktan korktuğu için yüzünü kapadığı,⁶⁵ aynı şekilde İbrahim, İshak ve Yakub'a da görüldüğü belirtilmiştir.⁶⁶ Yine İsrail'in ileri gelenlerinden yetmiş kişilik grubun, Tanah'ın bir yerinde Sina Dağı'nda ayakları altında lacivert taşıyı andıran bir döşeme üzerinde gök gibi Tanrı'yı gördükleri,⁶⁷ bir başka yerde de Tanrı'nın Musa'yı kayanın kovuğuna soktuğu, görkemi oradan geçerken eliyle kayanın önünü kapattığı dolayısıyla Musa Sina'da kayanın kovuğunda dururken, Tanrı'nın yüzünü değil de sırtını gördüğü ifade edilmiştir.⁶⁸ İsrail efsanesinde Yehova Tanrı dağında sadece Musa'ya görünmemiştir. Aynı şekilde İsrail Peygamberi İlyas'la da dağda görüştüğü, Tanrı dağı Horev'de rüzgâr, dağ sarsıntısı ve ateş eşliğinde mağaranın önünde Tanrı'nın, onun yanından geçtiği, ona seslendiği, bu sesi duyunca cüppesiyle yüzünü örttüğü Tanah anlatıları arasında yer almıştır.⁶⁹ Tanah metinlerinde yer alan “yüzümü görmene izin veremem. Çünkü yüzümü gören yaşayamaz...Ama yüzüm görülmeyecek”⁷⁰ ifadeleri Tanrı'nın yüzünün görülmediğini dile getirir de diğer ifadeler onun suret ve sırtını gördüklerini tahkiye eder.

Kur'an'da da Tanah kıssasındakilere benzer bir şekilde her ne kadar Allah'ın Musa'ya Tanrı Dağı Tûr-i Sinâ'da, kırk günlük buluşma vakti tayin ettiği, onunla görüşüp konuştuğu tahkiye edilse de Mısır'da görüp tapınmaya, dokunup teberrüklenmeye (kutsanmaya), etrafında dönerek ayin ve eğlenceler yapmaya alışkın oldukları transfigüre pagan Tanrı tasavvur ve arzuları, İsrailoğullarının bizatihi kendi dillerinden ve Musa'nın lisanından “Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız”,⁷¹ “Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım”⁷² şeklinde dile getirilen talepler, “beni asla göremeyeceksin”⁷³ ifadeleriyle ilga ve iptal edilmiştir.

⁶⁵ Çıkış, 3/6.

⁶⁶ Çıkış, 6/3.

⁶⁷ Çıkış, 24/9-10.

⁶⁸ Çıkış, 33/19-23.

⁶⁹ Bkz. I. Krallar, 19/11-13.

⁷⁰ Çıkış, 33/20.

⁷¹ Bakara, 2/55.

⁷² A'râf, 7/142-143.

Buradaki kelamın sevk edilişi, yer yer tefsir literatüründe dile getirildiği gibi, Hz. Musa'nın Allah'a olan şevk ve aşkıdan neşet eden bir ru'yet (Allah'ı görme) talebi⁷⁴ değildir. Aksine İsrailoğullarının bir cihette görmeye, dokunmaya ve sesini duymaya alışık oldukları tapınma teamülleri ve maddi Tanrı tasavvurlarının, bir başka ifadeyle kadim İbrani folklorik/halk Tanrı imajlarının bir betimlemesi,⁷⁵ onların inanç ve düşüncelerinin bir hikâyesidir. Dolayısıyla kıssanın Kur'an'da tahkiye nedeni yani lazım-i fâide-i haberi de işte bu inanç ve algıları nefyettir. İbn İshak'tan gelen bir rivayette Musa'nın Tanrısı ile buluşmak için Tûr-i Sinâ'ya çıkan yetmiş ileri gelen kişinin “Bizim için Rabbinden dile Rabbimizin kelamını işitelim” şeklinde talepte bulundukları, Musa'nın da “bunu yapacağım” ifadeleri⁷⁶ ve yine Mu'tezile'nin (Ebû Alî el-Cubbâî ve Ebû Hâşim) Musa'nın Tanrı'yı görme talebinin kendi adına değil de İsrailoğulları lisanı üzere gerçekleştiğini, onların “bize Allah'ı açıkça göster”⁷⁷ “Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız”⁷⁸ şeklinde sürekli Musa'ya tekrar ettiklerini ifade etmesi de⁷⁹

⁷³ A'râf, 7/142-143.

⁷⁴ Rivayetlerde Allah'ı görme isteğinin, Musa'nın ilahi aşkıdan neşet eden bir talep olduğu da ifade edilmiştir. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. XII, s. 90-91; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XIV, s. 358; c. XXIV, s. 449; Nisâburî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, c. III, s. 314; Veysel Güllüce, “Hz. Musa'da İlahi Aşk,” *Ekev Akademi Dergisi*, 2007, Cilt: XI, Sayı: 30, s. 75-84.

⁷⁵ Çıkış, 7/4.

⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, s. 86; c. XIII, s. 140; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. I, s. 427; Ahmed b. İbrâhîm b. es-Sa'lebî Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, (Tah. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut-Lübnan 2002, c. I, s. 199; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Bağavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Tah. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1420, c. I, s. 118; Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Tah. Sâmî b. Muhammed b. Selâme), Dâru Taybe, yy. 1999, c. I, s. 264; Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Tah. Alî Şîrî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, yy. 1988, c. I, s. 336.

⁷⁷ Nisâ, 4/153.

⁷⁸ Bakara, 2/55.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XIV, s. 354; Nizâmuddîn Nisâburî, *Ğarâibu'l-Kur'ân*, c. III, s. 315; Tur-i Sina'da “Tanrı'yı açıkça/gözle görmedikçe seni ve bize getirdiklerini tasdik etmeyiz” şeklinde bunun İsrailoğullarından ileri gelen yetmiş kişinin talebi olduğu hususunda geniş bilgi için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, s. 80; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. I, s. 427; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. I, s. 199; Bağavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, c.

Tûr-i Sinâ'da Tanrı ile buluşma, onunla konuşma ve onu görme talebinin İsrailoğulları Tanrı algısının bir sonucu olduğunu gösteriyor. Müfessirlerin çoğunluğunun “*Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim*” şeklinde Musa'nın bu tenzih, takdis ve tevbesinin Allah'tan izinsiz onu görme talebinden bir dönüş ve tevbe kabul etmeleri de⁸⁰ bunu teyit ediyor. Ehl-i Sünnet'in doktriner düşünürü İmam Mâturîdî (ö. 333/944)'nin, söz konusu konuşma ve görmenin keyfiyeti ve mahiyetini vasıflandırmaktan uzak durmaya çalışması da muhtemelen bu *antropomorfik* (teşbîhî/tecsîmî) Allah tasavvuruna düşme endişesinden kaynaklanıyor olsa gerektir.⁸¹

“*Mûsa, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca*” ifadesinden Tanrı'nın ses ve harflerden mürekkep kelimasının sadece Musa'ya özgü bir konuşma olduğu anlaşılrsa da durumun aslında böyle olmadığı, buluşma için seçilen yetmiş ileri gelen (şuyûh) ile birlikte bu ses ve kelama muhatap oldukları da ifade edilmiştir.⁸² İsrailoğulları Tanrı tasavvurunu resmeden bu kıssa da dikkat çeken bir başka husus da, “*Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti...*”⁸³ ayetinde bu Tanrı'nın, Musa ile birlikte İsrailoğullarından yetmiş kişiye belli bir zaman ve mekânda (Tûr-i Sinâ'da) buluşma süresi vermesi ve onların da bu buluşmaya Musa'nın emri üzere oruçlu, arınmış temiz vücut ve temiz elbiselerle gitmiş olmalarıdır.⁸⁴ İşte müfessirlerin dile getirdikleri bu karşılaşma, Tanrı ile konuşma (kelam) ve onu görme (ru'yet) buluşmasıydı.⁸⁵

I, s.118-119; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. I, s. 264-265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. I, s. 336.

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. I, s. 1561; Ahmed b. Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1946, c. IX, s. 58.

⁸¹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî Te'vilâtu Ehlî's-Sünne*, (Tah. Mecdî Bâsilûm), Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut-Lübân 2005, c. V, s. 31-34.

⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XIV, s. 354.

⁸³ A'râf, 7/155.

⁸⁴ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387, c. I, s. 427; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XV, s. 376.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XV, s. 376.

Zemahşerî, “*Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım*” ayetinin İsrailoğulları Tanrı algı ve tasavvurlarının bir tercümesi ve onların söz ve düşüncelerinin bir hikâyesi olduğunu (دليل على أنه ترجمة عن مقترحهم وحكاية لقولهم) ifade etmiştir.⁸⁶ Ve bu ayetlerin onların bu algılarının bir reddi olduğunu da şöyle temellendirmiştir. “Şayet, Hz. Musa, Allah’ı, onun hakkında caiz olanı ve olmayanı, onun duyularla idrak edilmekten ibaret olan görülmekten onun münezzehtir olduğunu insanların en iyi bilen olduğu halde... ve yine “açıkça Allah’ı bize göster” diyenleri sarsıntı yakaladığında “Şimdi içimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri günah sebebiyle bizi helak mı edeceksin? Bu sırf senin bir imtihanıdır. Onunla dilediğin kimseyi saptırırsın, dilediğini de doğruya iletirsin...” dediği ve onların yaptıklarından beri olduğu, onları beyinsiz ve sapık olarak nitelediği halde Hz. Musa bunu nasıl talep etmiştir dersin, bu talebin, kendilerini beyinsiz ve sapık diye niteliği ve yaptıklarından uzak olduğunu ifade ettiği kişileri sadece kınamak ve Tanrı’yı görme kapısını onlara kapamaktan başka bir şey için olmadığını söylerim. Bu nedenle onlar, Allah’ı görmek istediklerinde onları reddetmiş, bunun hata olduğunu onlara bildirmiş ve onlara hakkı göstermiştir. Onlar, “Allah’ı açıkça görmedikçe sana iman etmeyeceğiz” diyerek inat edip bu inatlarında ısrar ettiklerinde Allah tarafından bunun imkânsızlığını duymalarını istemiştir. Bu imkânsızlık da Allah’ın “لَنْ أَبْرَأَكَ مِنْ بَنِي آسَلَا” *beni asla göremeyeceksin*” sözüdür.”⁸⁷ Dolayısıyla Zemahşerî’ye göre, Sina dağının sarsıntısı aslında bu yetmiş kişilik gruptan oluşan İsrailoğullarının Tanrı’yı görme taleplerinin ve mücessem pagan Tanrı tasavvurlarının reddine yönelik bir cevaptır.⁸⁸

Bununla beraber, literal okumanın ve kıssayı İsrailoğulları Tanrı tasavvuru zemininde ele almamanın bir sonucu olarak, Musa’nın Allah’ı görme talebi, geleceğimizde büyük oranda onun Allah’a olan şevkiyle ilişkilendirilmiştir. O bakımdan müfessirlerin büyük bir kısmı, bu kıssanın literal ifadelerinin o günkü toplum-

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 154.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 153.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 585.

ların muhayyel gerçekliklerini, makûlatını yansıttığını kabul etmek yerine, hakikat ifade ettiği zannına kapılarak, Tanrı'nın, Musa'ya buluşma vakti tayin ettiği, harflerden mürekkebe bir sesle Sina'da çalıda yanan ateşten konuştuğu, dağa tezahür ve tecelli ettiği, görülmesinin mümkün olduğu yönünde, Allah'ı *keyfiyetsiz görme* (هي رؤية بلا كيف)⁸⁹ şeklinde bir tür antropomorfizme meyletmişlerdir. Hatta çeşitli ayet ve hadislerden hareketle Allah'ı görmenin mümkün olduğuna kail olan selef ve haleften pek çok âlim, Musa'nın Allah'ı görme talebini, onun görülmesinin mümkün ve muhtemel olduğuna bir delil kabul ederek, İsrâ hadisesinde Hz. Muhammed'in de dünyada baş gözüyle Allah'ı gördüğünü/görmesinin mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁰

c. Tanrı, El, Asa ve Yılan

İsrailoğulları inanç ve mitlerine göre Sina'daki çalı, bulut, ateş ve şimşekte tecessüm edip seslenen ve gücünü gösteren Tanrı'nın, aynı şekilde Tûr-i Sinâ'da Firavun'la savaşıma ve İsrailoğullarını kurtaracak gücün bir simgesi olarak muhtemelen Musa'nın elinde bir ışık ve israiloğullarına çeşitli bela ve musibetler getiren harikulâde bir güç olarak tecessüm ve tecelli ettiği de söylenebilir. Şöyle ki Rab, Sina'da Musa'ya verdiği, buyruklarının olduğu iki taş levhayı bu elle yazmıştır.⁹¹ Mısırlıların hayvanlarının ölümü Rab'ın eliyle⁹² yine kendilerini takip eden Mısırlılar, Musa'nın Kızıl deniz üzerine uzatmış olduğu bu el ile helak olmuşlardır.⁹³ Tanah'ta bu elden yer yer Tanrı'nın eli, zaman zaman da Musa'nın parlayan eli ve harikulâdevi bir değnek olarak bahsedilmiştir.⁹⁴ Musa'nın Sina Dağı'nda Rab ile

⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XIV, s. 282; Muhammed Reşîd b. Alî Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, yy. 1990, c. IX, s. 154; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, c. IX, s. 60; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed b. et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisîyye, Tunus 1984, c. XXIX, s. 355.

⁹⁰ Bkz. Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir Ebu'l-Abbâs el-Huseynî el-Übeydî Takyuddîn el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, (Tah. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, c. VIII, s. 292-300.

⁹¹ Çıkış, 31/18.

⁹² Çıkış, 9/1-7.

⁹³ Çıkış, 14/21-26.

⁹⁴ Çıkış, 15/6; 6/1; 7/4; 9/15; 4/6-7.

konuşmasının bir neticesi olarak buradan inerken yüzünün ışıldayıp, parladığını hatta Harun ve İsrailoğullarının onun ışıldayan yüzünü görünce ona yaklaşmaya korktuklarından da söz edilmiştir.⁹⁵ Musa'nın Sina'da yüzünün ışıldaması bu nedenle onu gören israiloğullarının korkması anlatıları da kıssaya hakim olan korkutucu *teofanik* transfigüre motiflerin bir başka göstergesidir.

Tanah'ta Sina'da Musa'nın elindeki asanın Rab'in emriyle yere attığında yılanı dönüştüğünden, Musa'nın yilandan korkup kaçtığından ve yine onun emriyle, elini uzatıp kuyruğundan tutması ile tekrar asaya dönüştüğünden söz edilmiştir.⁹⁶ Kıssa'da tahkiye edilen Mısır büyücülerinin mağlubiyeti,⁹⁷ Mısır'ın tüm sularının kana bulanması, Mısır'da meydana gelen kan, kurbağa, dolu, çekirge ve karanlık belası, Rab'in emri ile nehre, göğe ve Mısır üzerine Musa/Harun'un elinde uzatılan yılanı dönüşebilen bu asa sayesinde meydana gelmiştir.⁹⁸ Benzer şekilde Kur'an'da da farklı surelerde Musa Tûr-i Sinâ'ya geldiğinde vadinin sağ tarafından yani buradaki ağaçtan, ağaç cihetinden kendisine yönelen bir hitapla mitik dönüşümlere (*transformation*) sahip bu asadan⁹⁹ ve beyaz, parlak elden Musa'ya verilen bir mucize olarak bahsedilmiştir.¹⁰⁰ İsrailoğullarının içtiği on iki su pınarı ve Kızıl denizin yarılması Allah'ın "*asanı taşa vur*" emriyle bu asanın taşa vurulmasıyla ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Aslında Kur'an'daki asa figürü, kadim Mısır'daki Firavunların yetki ve krallığını, Tanrı ve Tanrıçaları sembolize etmekte idi.¹⁰² Bu nedenle Rağıb el-İsfahânî, ayetin zahiri anlamının yanısıra Musa'nın taşa vurduğu asanın, aslında

⁹⁵ Çıkış, 34/29-30, 35.

⁹⁶ Çıkış, 4/2-5.

⁹⁷ Çıkış, 7/8-13.

⁹⁸ Bkz. Çıkış, 7/14-25; 8/1-15, 16-19; 9/22-35; 10/12-20, 21-23.

⁹⁹ Tefsirlerde bu asa ile ilgili muazzam bir mitolojik edebiyat oluşmuş ve bu asanın harikulâdevî marifet ve hünelerinden bahsedilmiştir. Bkz. Abdullah Aydemir, "Hz. Musa, (çocukluk ve gençlik çağı -I-)," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi III*, 1986, s. 78-84; Abdullah Aydemir, "Hz. Musa, (Çocukluk ve Gençlik çağı -II-)," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV* (Prof. Dr. Ömer Yigitbaşı'na Armagan), 1987, s.11-12.

¹⁰⁰ Bkz. Kasas, 28/31-32; Şu'arâ, 26/33; Tâhâ, 20/22; Neml, 27/12.

¹⁰¹ Bakara, 2/60; A'râf, 7/160.

¹⁰² M. Fuad Köprülü, "Asa", *İA*, c. I, s. 660-663.

güttüğü siyaset, taşın ise bu siyasetle güdülen israiloğulları olduğu yönünde ayette dakik bir manaya da işaretin olduğunu ileri süren bazı İslam bilginlerin bu yaklaşımını nakletmeyi ihmal etmemiştir.¹⁰³ Yılan/ejderha figürü ise, Mısır ve Mezopotamya kültüründe de Tanrı ve Tanrıçalarla ilişkilendirilmiş, kahramanlık ve koruyuculuğun sembolü olarak kullanılmıştır.¹⁰⁴ İsrailoğullarında Tanrı dağı olarak kabul edilen Tûr-i Sinâ'da yılanın/ejderin belirişi şeklinde tahkiye edilen mitolojik, efsanevi anlatılar başka kadim toplumlarda da söz konusudur. Mesela eski Hun Türklerinde Gök Tanrı'nın meskûn olduğuna inandıkları "Tengri" dağlarının zirvesinde, yer yer ejderhanın belirlediği itikat ve mitleri de bu kabildendir.¹⁰⁵ Dolayısıyla, Kur'an'da tahkiye edilen asanın yılanı dönüşmesi meselesini, yılan ve motiflerinin o dönem Mısır kültüründe, onların itikat ve tasavvurlarında işgal ettiği sembolik ve ezoterik anlamlarını hakkıyla bilmeden Kur'an'ın literal ifadelerinden hareketle asa-yılan transformasyonun tarihsel bir hakikat mi yoksa muhayyel, mitik veya sembolik bir anlatım mı olduğu konusunda doğru bir yargıya varmak kanaatimizce isabetli olmayacaktır.

d. Tanrı ve Bulut

Bulut, özellikle de dağların tepelerindeki bulutlar kadim toplum ve mitolojilerde tanrılarla ilişkilendirilmiştir. Bulut sadece İsrail'in Tanrı'sı Yahve ile ilişkilendirilmemiş aynı zamanda Olimpos dağının üstünde bulunan eski Yunan Tanrısı Zeus ile de irtibatlandırılmıştır.¹⁰⁶ Kur'an'da da Tûr-i Sinâ kıssasında her ne kadar Tanrısalsal bir lütuf olarak zikredilmiş olsa da Allah, rüzgâr ve bulutla (ğamâm) irtibatlandırılmış, İsrailoğulları çölde bulutla gölgelendirilmiştir. Dolayısıyla Kur'an kıssasında yer alan Tanrı ve bulut figürü, Mısır-Kenan ve Yunan mitolojisinde daha kadim köklere sahiptir. İsrailoğulları Mısır'dan çıkınca, itikatlarına göre gece

¹⁰³ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfâhânî, *Tefsîru'r-Râğıbî'l-İsfâhânî*, (Tah. Muhammed Abdülazîz Besyûnî), Külliyyetu'l-Âdâb-Câmi'atu Tantâ, 1999, s. 208.

¹⁰⁴ Necati Sümer, "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan," JASSS, 2016, Cilt: XLIII, Sayı: I, s. 277.

¹⁰⁵ Gökdağ, "İnanç Merkezleri: Dağlar", s. 558.

¹⁰⁶ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1972, Zeus mad.

gündüz çölde ilerlemeleri için Tanrı gündüzün bir bulut sütunu içinde onlara yol göstermiştir.¹⁰⁷ Hatta Tanrı-bulut ilişkisi bağlamında Firavun savaş arabaları, atlıları ve askerleriyle Pi Hahiroth yakınlarında ve Baal Sefon karşısında Musa ve İsraililere yaklaştıklarında İsrailoğullarının önlerindeki bulut sütununun yer değiştirip arkalarına yani Mısırlılarla İsrailoğulları arasına geçtiği, gece boyunca bulutun bir yanı kararttığı, diğer yanı aydınlattığı ve böylece Firavun'un onlara yetişmelerine engel olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Benzer şekilde Firavun'un ordusu, İsrailoğullarını izlerken Tanrı ateş (şimşek) ve bulut sütunundan Mısırlılara bakmış ve onları şaşkına çevirmiştir. Aslında Tanah'taki bütün bu anlatılar, İbranilerin *antropomorfik* Tanrı tasavvurlarını tahkiye ve betimlemelerinin bir uzantısı kabilindendir. Çünkü İbraniler, tıpkı Yunanlıların Olympus dağı gibi Sina/Horev Dağı'nı Tanrı Yahve'nin, belli mahrem sınırlara sahip meskûn mekânı olarak düşünüyorlardı. Dolayısıyla bu mitolojik Tanrı anlayışlarının bir ürünü olarak Tanrı'nın, Sina'da Musa ve seçkin yetmiş kişiye bulut gölgeleri içinde tecessüm ettiğine ve bu bulut içerisinde onlara seslendiğine inanıyorlardı. Tanah'ta Musa, Tanrı dağı Sina'ya çıkınca Rab'ın bulutun içinde Sina'ya geldiği/indiği ve bulutun içinden Musa'ya seslendiği, Musa'nın önünden geçerek kendisini Rab olarak tanıttığı, aynı şekilde Harun ve İsrailoğullarının çöle baktıklarında Rab'ın görkemini bulutta gördükleri ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Yine Rab'a danışmak onunla görüşmek için Musa buluşma çadırına gittiğinde de bu bulutun teşekkül ettiğini görüyoruz. Aslında İsrailoğulları itikadınca, buluşma çadırının üzerindeki bu bulutun duruşu, konaklamaya devam etmelerine, bulutun çadırın üzerinden kalkışı ise göç etmelerine dair Tanrı Yehova'nın bir görkemi ve bir uyarı buyruğu olarak addediliyordu. O nedenle çadırın üzerinden bulut kalkınca göç eder, durunca konaklardı.¹¹⁰ İsrailoğulları itikatlarında Tanrı'nın bulut, kara duman ve parlak alevle tecessümü bir başka ifadeyle transform figürleri

¹⁰⁷ Çıkış, 13/21; Nehemya, 9/12, 19.

¹⁰⁸ Çıkış, 14/20.

¹⁰⁹ Çıkış, 19/9, 16; 2/15-18; 34/4-6; 16/10.

¹¹⁰ Bkz. Çölde Sayım, 9/15-23; Çıkış, 33/7-11; 40/34-38.

(başka formlarda teşekkül ve tezahürü), transfigüre (şekilden şekle giren) dağ tasavvurları sadece Musa dönemindeki Sina/Horev dağına özgü bir şey değildir. Bu itikatların aynısı Davud döneminde Siyon dağı ve İsa için de geçerlidir. Rab'ın Siyon Dağı'nın her yanını, orada toplananların üzerini gündüz bulutla, gece du-manla ve parlak alevle örttüğü,¹¹¹ İsa da öğrencileri Petrus, Yakup ve Yuhanna ile kutsal dağda iken aynı zamanda Musa ve İlyas'ın da dağda görüldüğü ve Tanrı'nın bulutun içinden kendisine “*Sevgili oğlum budur. Onu dinleyin*” diye seslendiği ifade edilmiştir.¹¹²

Kur'an'da da “*Bulutı üstünüze gölge yaptık...*”,¹¹³ “*Üzerlerine bulutu da gölgelik yaptık*”¹¹⁴ ifadelerinde olduğu gibi İsrailoğulları Mısır'dan çıkıp Tih çölünde Sina dağına seyrederlerken Allah'ın onları bulutla gölgeleyerek yolculuklarına devam ettirdiği ifade edilmiştir. Tefsirlerde de bulut ve Tanrı ilişkisi şöyle anlatılmıştır: Musa, Tanrı'nın kendisine belirlediği vakitte Tanrı ile konuşmak ve O'nu görmek için İsrailoğullarından seçilmiş yetmiş kişilik grupla Tûr-i Sinâ'ya çıktıklarında üzerlerine, bütün dağı kaplayan bir bulut kümesi çökmüş ve dolayısıyla secdeye kapanmışlardır. Tanrı'nın Musa'ya, ‘şunu yap bunu yapma’ şeklinde emir ve nehyde bulunarak konuştuğunu (kelamını) işitmişlerdir. Sonra bulut kalkınca, bu yetmiş kişilik grup Musa'ya yönelerek “*Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız*” diyerek Tanrı'yı görmek istemişlerdir.¹¹⁵ Görüldüğü gibi tefsirlerde yer alan rivayetlerde de Musa ve İsrailoğullarından seçkin yetmiş kişinin Tanrı ile buluşmak üzere çıktıklarında Tûr-i Sinâ'yı bir bulut sütununun kapladığı ve bulut sütunu içinden Tanrı'nın onlara seslendiği ifade edilmiştir. Her ne kadar, zihni kurcalayan *antropomorfik* algıların, o bölgede bulunan *psikoaktif* belli bitkile-

¹¹¹ Yeşeya, 4/5.

¹¹² Matta, 17/2-8; Markos, 9/2-7; Luka, 28/36.

¹¹³ Bakara, 2/57.

¹¹⁴ A'râf, 7/160.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, s. 86; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. I, s. 427; Sa'lebi, *el-Kesf ve'l-Beyân*, c. I, s.199; Bağavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, c. I, s. 118; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. I, s. 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. I, s. 336; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. I, s. 376.

rin etkisinde oluşan halüsinasyon¹¹⁶ yahut yüksek dağlarda basınca maruz kalmanın ve yetersiz uyarılmanın beyinde meydana getirdiği nüropisijik bir durum olduğuna dair teoriler¹¹⁷ ikna edici olmasa da Râzî'nin, Tûr-i Sinâ kıssası ile ilgili şu tespiti oldukça dikkate değerdir. Râzî, “Onlar (böyle davranmakla), bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? ...”¹¹⁸ ayetlerinin Yahudiler hakkında nazil olduğunu, onların tanrı tasavvurunu hikâye ettiğini belirterek, ayeti zahirine hamletmek için herhangi bir engelin olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla Râzî, “Durum Yahudilerin halinden hikâye olunca, ayeti zahirine hamle herhangi bir mani söz konusu değildir. Çünkü Yahudiler, teşbih (tecsim) mezhebi üzereydiler. Allah için, geliş ve gidişi mümkün görüyorlardı. Musa için Allah'ın, Musa'ya Tûr-i Sinâ'da bulut gölgeleri içinde tecelli ettiğini söylüyorlardı. Benzeri bir durumu, Muhammed (s.a) zamanında da talep etmişlerdi. Bu takdirde ayet, teşbih/tecsim inanç ve iddiasında olan Yahudilerin itikatlarından bir hikâye olmuş oluyor. Dolayısıyla bu durumda (Kur'an'ın literal ifadelerini, *antropomorfik*/teşbihî, tecsimî unsurlardan kurtarmak için) te'vile ve lafzı mecaza hamletmeye ihtiyaç yoktur”¹¹⁹ der. Tûr-i Sinâ kıssasında yer alan Tanrı Yahve imajı, aslında bulutların üzerindeki fırtına, şimşek, yıldırım, bolluk, bereket, verimlilik ilahı, kıtlıkla mücadele eden ve dağda istikrar kılan bir Tanrı olarak doğal dünyadaki güçlü etkisiyle betimlenen kadim İbranilerin Baal ilahı vasıflarıyla oldukça benzeşmektedir. Bu nedenle Baal'a dönüştürülmüş, Baal'leştirilmiş Yahve inancının,¹²⁰ kadim İbrani-Kenan coğrafyası Tanrı tasavvurlarının bir uzan-

¹¹⁶ Benny Shanon, “Biblical Entheogens: A Speculative Hypothesis”, *Time and Mind*, 2008, Cilt: I, Sayı: 1, s. 51–74.

¹¹⁷ Shahar Arzy, Moshe Idel, Theodor Landis, Olaf Blanke, “Vahiyler Niçin Hep Dağlarda Geldi? Mistik Tecrübelerin Bilişsel Nörobilim ile İlişkisi,” (Çev. Ali Kuşat-M. Mücahid Atik-Yasin Yaylagül-Selma Mert), *ERUIFD*, 2012, Cilt: I, Sayı: 14, s. 89-99.

¹¹⁸ Bakara, 2/210.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. V, s. 360.

¹²⁰ Hakan Olgun, “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi,” *Milel ve Nihal*, 2014, Cilt: XI, Sayı: 2, s. 20, 24-25, 28; Baal betimlemeleri için bkz. I. Krallar, 17/1; 18/1-45; Hoşea, 2/1-14; Hakimler, 2/11; 6/25-32; 8/33; 10/6-10; I. Samuel, 7/4; 12/10; Tanah'ta Yahve bir bereket Tanrısı olarak tasvir edilmiştir. Bkz. Çıkış, 23/25; Yasa'nın Tekrarı, 13/15; 28/1-12; Levililer, 18/22.

tısı konumunda olması uzak bir ihtimal değildir.¹²¹ Çünkü bakıldığında gerek Tanah'ta gerekse de Kur'an'da tahkiye edilen Tûr-i Sinâ kıssasında Allah, bulut, gök gürültüsü, şimşek, yağmur kostümleriyle, çölde yiyecek, (menn ve selva) ve içecek (on iki su pınarı) sağlayan tıpkı Yunanlıların Dionysus'u gibi¹²² bir bereket Tanrısı motifleri içinde tasvir edilmiştir. Hatta Kur'an'da Kenanî Yusuf kıssasında da Tanrı'nın, yedi yıl verimlilik ve yedi yıl kıtlıkla ilişkilendirilmesi ve yine bereket Tanrıları panteonunun kazanı olan Mısır'da Firavun'un karşısında Musa'nın, onların algılarını hesaba katarak Allah'ı, gökten su indiren yerden bitkileri bitiren bir verimlilik Tanrı'sı gibi vasfetmesi,¹²³ bu betimlemelerin Kenan halk Tanrı tasavvurlarıyla ilişkili olma ihtimalini güçlendirmektedir. Buradan hareketle Musa'nın da onlar gibi verimlilik Tanrı'sına inandığını söylemek elbetteki mümkün değildir. Buradaki durum, Musa'nın o toplumun Tanrı algı ve idrak düzeylerini dikkate alarak hitap etmiş olması ve Baal'a vb. Tanrılara atfettikleri bereket vasfını kendi Tanrısı yüce Allah'a nispet etmiş olmasıdır.

e. Tanrı ve Ateş/Işık

Sina'da Tanrı'nın ortaya çıkışına ilişkin dramatik transfigüre motiflerden biri de dağın zirvesinde defaatle beliren korkutucu ateş ve ışıktır.¹²⁴ Tanah anlatılarına göre, İsrailoğulları Mısır'dan çıkınca, gece gündüz çölde ilerlemeleri için Tanrı gündüzün bir bulut sütunu, geceleyin bir ateş/ışık sütunu içinde ışık vererek onlara yol göstermiştir.¹²⁵ Musa ve halkı Tanrı ile buluşmak üzere Sina Dağı eteklerinde iken Tanrı Sina'nın doruğuna inmiş, orada İsraililere bir ateş ve duman şeklinde tecessüm etmiş, bu ateşin içinden onlara seslenerek, ilahi buyruk levhaları teşekkül etmiştir. Musa bu levhalarla dağdan inerken dağın alev alev yandığını görmüştür.¹²⁶ Tanah'ın Çıkış bölümünde yer alan bir ifadede de Musa Tanrı Dağı Horev'e vardı-

¹²¹ Bkz. Yûsuf, 12/43-49.

¹²² Tollu, *Mitoloji*, s. 95.

¹²³ Tâhâ, 20/53.

¹²⁴ Dean Scotty McLennan, "The Spiritual Mountain," *University Public Worship Stanford Memorial Church*, 2014, Cilt: II, s.1.

¹²⁵ Çıkış, 13/21-22; Nehemya, 9/12.

¹²⁶ Çıkış, 19/18-20; 24/17; Yasa'nın Tekrarı, 4/24, 33, 36, 10-13; 5/4, 24, 26; 10/4; 9/15; 33/2.

ğında çalıdan yükselen ama bir türlü tükenmeyen alevin/ışığın içinden görünenin bir melek olduğu her ne kadar kaydedilmiş olsa da aynı pasajın hemen peşi sıra Musa yaklaştığında çalının içinden seslenenin yine Rab olduğu ifade edilmiştir.¹²⁷

Tanrı'nın dağla, dağdaki ateşle ve bu ateşin boğayla ilişkisi kültü İsrailoğullarından sadece Musa'ya özgü bir şey değildir. Davud dönemindeki Tanrı dağı Siyon¹²⁸ ve İlyas dönemindeki Tanrı'nın meskûn olduğu Karmel de bu kulte dahildir. Peygamber İlyas'ın da İsrailoğullarının kutsal Tanrı dağlarından biri olan Karmel'e çıkıp Tanrı Rab'a tapan İsraililerle, Baal'a ve Aşera'ya tapan peygamberler ile birlikte iki boğa kesip, parçalayıp odunların üzerine koydukları ancak odunları yakmadıkları, yakmalık sununun odunları Tanrısal bir elle yanması için her birinin, ismiyle kendi ilahlarına yalvardıkları belirtilir. İlyas dua ettiği zaman İsrail Tanrısı Rab'ın, yakmalık sununun odunlarını gökten ateşle/ışıkla tutuşturduğu, dağın üzerinde olanları gören halkın "Rab Tanrı'dır, Rab Tanrı'dır" dedikleri hikâye edilmiştir.¹²⁹

Kur'an'da da her ne kadar nesnel gerçekliği olan bir ateş olup olmadığı genleşimizde yoruma tabi tutulmuş olsa da¹³⁰ Musa'nın Sina'da bu ateşi/ışığı gördüğü ve hidayet bulmak yahut ondan ailesine bir parça kor getirmesi için onun yanına gittiği ve Tanrı'nın orada kendisine seslendiği dile getirilmiştir.¹³¹ Hatta tefsirlerde Sina'da yetmiş kişilik grubu vefat ettiren/bayıltan olayın da farklı nedenler zikredilmekle birlikte gökten inen bir ateş olduğu da yer yer ifade edilmiştir.¹³² Gerek Kutsal Kitap'ta gerekse de Kur'an'da kendisinden bahsedilen olağanüstü ve efsanevî bir yapıya büründürülen Musa'nın geceleyin gördüğü bu ateşin mucizevî bir

¹²⁷ Çıkış, 3/2-4.

¹²⁸ Yeşaya, 4/5; 31/9; 33/14.

¹²⁹ Bkz. I. Krallar, 18/16-40.

¹³⁰ Râzî, bazılarının Hz. Musa'nın gördüğü ateşin nesnel gerçekliği olmayan hayal ateş olduğunu ifade ettiklerini aktarmıştır. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XXII, s. 16; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Alî b. Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, (Tah. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvez), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübân 1998, c. XIII, s. 185.

¹³¹ Tâhâ, 20/10.

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 142; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. III, s. 521.

ateş değil de, Sina'nın tepesini çevreleyen çölde pek çok mil öteden görülebilen, gören insanları kendine çeken Tanrı'ya yakmalık sunu için yakılan ayın ateşi veya Tanrı'nın yüceliğinin ve tehlikeli/korkutucu kutsallığının sembolik bir anlatımı olduğu da ileri sürülmüştür.¹³³

Tanrı-Dağ- ışık/ateş kültü anlatılarına ilişkin tefsir kaynaklarında da üstûrî/mitolojik kabilden pek çok malumat yer almıştır. Tûr-i Sinâ'da Allah'ın Musa ve yetmiş kişiye bir ateş/ışık hüzmeleri içinden konuştuğu, bu ışığın Musa'nın alnında parladığı ve bu parlaklıktan dolayı kimsenin ona bakmaya güç yetiremediği ifadeleri¹³⁴ bu kabildendir. Kısaca Tûr-i Sinâ'da Tanrı'nın ateşin içinden seslendiğini her ne kadar biz İsrailoğullarının üstûrî itikatlarıyla ilişkilendirmiş olsak da ateşin/ışığın, Tanrısal hidayet ve rehberliğin mecazî/sembolik bir dili, alameti ve delili olduğuna ilişkin gerek Tanah'ın¹³⁵ gerekse de Kur'an'ın edebî bir anlatım üslûbu olduğu da ileri sürülmüştür.¹³⁶

¹³³ H.K. Harrington, *Holiness: Rabbinic Judaism and the Graeco-Roman World*, Routledge, New York 2001, s. 13.

¹³⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c. II, s. 86; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. I, s. 427; Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. IV, s. 289; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. I, s. 264-265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. I, s. 336; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, c. III, s. 519.

¹³⁵ Yahudi filozofu Maimonides tarafından Kutsal Kitabın literal ifadelerinin teşbihî ve tescimî antropomorfik bir yapıda olduğu, dolayısıyla bu antropomorfik dil ve üslûbun hakikat değil de mecazî ve metaforik anlamlar taşıdığı, Tanrı'nın, insanlara anlayacakları günübürlük dil kalıplarında hitap ettiği ya da kutsal kitap yazarlarının insanlarla konuştukları halk dilini kullandıkları, Tanrıyı insan gibi düşündükleri, insanların anlayabilmeleri için onların dilsel nitelemelerini kullandıkları, bu nedenle de Kutsal kitap ifadelerinin zahiri olarak anlaşılamayacağı dile getirilmiştir. (bkz. Moses Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, (Trans. M. Friedlander), Global Greyp, yy. 2014, s. 41; F. Vigoureux, "Anthropomorphismes", *DB*, ty., Cilt: I, Sayı: 1, s. 663; Ömer Faruk Harman, "Teşbih" (Diğer Dinlerde), *İA*, c. XL, s. 562) Kutsal Kitabın çöldeki gezginler ve Sina Dağı hikâyesinin güçlü bir mesajının olduğunu, çölü geçişin ve Tanrı Dağında vahyin, kendi ayakları üzerine duran, özgür ve bir kimlik elde etme aşamasında olan insanların evrensel değere geçit töreninin bir metaforu (mecazı) (bkz. Anatî, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 47,48) yahut korku ve huşu verici bir hadiseyi aktaran eşsiz bir metafor olarak ortaya çıktığı da ifade edilmiştir. (bkz. Levenson, *Sinai and Zion...*, s. 16, 17'den naklen Bogdan G. Bucur, "The Mountain of The Lord: Sinai, Zion, And Eden In Byzantine Hymnographic", *Scrinium V* (2009), *Symbola Caelestis*, PA, Pittsburgh ty.,s. 136) Kutsal kitaptaki Tanrı ile buluşmak için insanların gittiği bu dağ ve yüksek yerler, fiziksel dağ zirvesi olarak değil, mümkün merteye en saf duyular içerisinde Tanrının

f. Tanrı, Şimşek, Gök Gürlemesi ve Boru Sesi

Şimşek, yıldırım ve gök gürlemesi mitolojide, doğaüstü varlıkların etkisiyle gerçekleşen atmosferik patlamalar, tanrıların büyük silahları olarak kabul edilmiştir. Mesela kadim Yunan halkı şimşeğin çakması, yıldırımın çarpması ve göğün gürlemesini Zeus’la ilişkilendirmişlerdir.¹³⁷ Eski Türk mitolojisinde de, yıldırım, gök gürültüsü ve şimşek Gök Tanrı’nın en önemli silahı ve varlık göstergesi olarak algılanmıştır.¹³⁸ Dolayısıyla Spinoza’nın da ifade ettiği gibi eski toplumlar fırtınayı Tanrı’nın gazabı, gök gürültüsü ve şimşeği Tanrı’nın okları olarak kabul ediyorlar ve Tanrı’nın, rüzgârın efendisi olduğuna inanıyorlardı.¹³⁹ Benzer itikatlar eski Mısır ve Kenan diyarı topluluklarında da söz konusudur. Musa Tûr-i Sinâ’da Tanrı ile konuşurken göğün, gürlediğinden, şimşeklerin çaktığından ve İsrailoğullarının titremeye başladığından ve Tanrı’nın gök gürlemeleriyle Musa’yı yanıtladığından da söz edilmiştir.¹⁴⁰ Sina Dağı ile ilgili olmamakla birlikte, Hz. Musa’nın göğelerindeki değneği uzatmasıyla şimşek, gök gürlemesi ile birlikte gelen yağmur/dolu

huzurunu, herhangi bir yer ve mekanda tecrübe etmek şeklinde sembolik bir yorumla da ele alınmıştır.

¹³⁶ Dinin, Kur’an ve İslam’ın sembolik dili konusunda geniş bilgi için bkz. Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, (Çev. Farullah Terkan-Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s. 45-55; Aliye Çınar, “Paul Tillich’de Din-Sembol İlişkisi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ. Ü.), Bursa 2004; Ömer Faruk Yavuz, “Kur’an’da Sembolik Dil”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk. Ü.), Erzurum 2002; Maşallah Turan, “Kur’an’ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Ü.), Konya 2006; Latif Tokat, “Dinde Sembolizm”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ü.), İzmir 2002; İdris Tüzün, “Kur’ân’da Sembol ve Sembolik Anlatım: Neml Sûresi Süleyman (a.s) Kıssası Örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Ü.), Isparta 2015; Rıfat Karaman, “Kur’an’da Hayvan Figürleri ve Sembolik Yorumları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Ü.), Ankara 2017; Yaşar Düzenli, “Sembolizm Açısından İsrâ ve Mirâç’a Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *EOÜSBD*, 2001, Cilt: I, s. 31-48; Temel Yeşilyurt, “Teolojik Söylemde Sembolik Öğelerin Yeri”, *FÜİFD*, 1999, Cilt: IV, s. 43-60.

¹³⁷ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Zeus mad.

¹³⁸ Özkul Çobanoğlu vd., *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları*, (Ed. Ömür Ceylan-Adem Koç), Anadolu Üniv. Yay, Eskişehir 2013, s. 76.

¹³⁹ Benedictus Spinoza, *Tractatus Theoligico-Politicus (Teolojik-Politik İnceleme)*, (Çev. Cemal Bali Akal-Reyda Ergün), Dost Kitabevi, Ankara 2012, s. 61.

¹⁴⁰ Bkz. Çıkış, 19/16, 19; 20/18-21.

belasıyla Firavun ve Mısır halkının ekinlerinin mahvedildiğinden de bahsedilmiştir.¹⁴¹

Kur'an'da da Tûr-i Sinâ'da İsrailoğulları, kelimini işittikleri Tanrı'yı açıkça görmeden Musa'ya inanmayacaklarını ifade etmeleri üzerine, onların, Tanrısal güç ve öfkenin tecessümü olan şimşek/yıldırımla çarpıldıklarından söz edilmiştir.¹⁴² Aynı şekilde Kur'an'da Allah'ın şimşek ve gök gürültüsü, bu gürültünün onu tesbih etmesi ile ilişkisi, insanların Tanrı'nın bir belirtisi olarak bundan korku duydukları ve kendisi hakkında mücadele edenleri gök gürültüsü ve ona eşlik eden karanlıkla korkuttuğu ve yıldırımlar göndermek suretiyle çarptığı anlatıları da yer almıştır.¹⁴³ Allah'ın gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımla ilişkilendirilmesi, Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerde de yer almıştır. Sâlim b. Abdillâh'ın babasından naklettiği bir rivayette her ne kadar sıhhati tartışmalı da olsa Hz. Peygamber'in, gök gürültüsü ve yıldırım sesini işittiğinde "Allah'ım bizi gazabınla öldürme, bizi azabınla helak etme ve bizi bağışla" diye dua ettiği ifade edilir.¹⁴⁴

Kısaca yukarıdaki Kur'an ayetlerinde münafıkların durumu ateş yakan kişinin haliyle; yağmur/bulut, karanlık, şimşek çakması, gök gürültüsü ve yıldırım çarpması ifadeleriyle teşbih ve temsil edilmiş olsa da bu tasvirin, o günkü Medineli Arap ve Yahudilerin bu tür tabii oluşumların Tanrı ile ilişkili olduğuna dair inançlarını, tahayyül ve tasavvurlarını, olgusal gerçekliklerini yansıtan bir darb-ı mesel olabileceği unutulmamalıdır. Bununla birlikte Feingold tarafından, Sina'da duyularla hissedilen fenomenlerin Tanrısal sıfatları; gök gürültüsü ve şimşegin onun haşmet ve celalini, tesir ve sözünün gücünü; ateşin, yanıp tutuşan ilahi sevgiyi;

¹⁴¹ Çıkış, 9/22-35.

¹⁴² Nisâ, 4/153.

¹⁴³ Bakara, 2/19-20; Ra'd, 13/13.

¹⁴⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir vd.), Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1975, Da'avât, 51; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, (Tah. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid vd.), Müessesetu'r-Risâle, yy., 2001, c. X, s. 47; Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah. Hasen Abdülmünim Şelbî), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2001, Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle, 314.

bulut ve dumanın ise onun insan kavrayışından aşkın olduğunu ortaya koyduğu¹⁴⁵ şeklinde tüm bunların sembolik anlatımlar olduğu da ileri sürülmüştür.

g. Tanrı ve Buzağı

İnek, boğa, öküz ve buzağı tapıcılığı, Orta ve Yakın Doğu’da, Hindistan, Mısır ve Anadolu’da eskiden beri bilinen bir durumdur.¹⁴⁶ İsrailoğullarının yaşadığı eski Mısır’da, boğaların başlangıçta tahıl tanrısı Osiris’in bedenleşmiş şekilleri veya tarım ve çobanlıkla uğraşan bir halkın taptığı kutsal sığırların soyundan geldiğine inanılmıştır. Çobanlık ve tarım aşamalarının bir sonucu olarak Mısırlıların ineğe karşı duydukları büyük saygı, çok ileri bir düzeyde idi. Öyle ki inek Tanrıça İsis’i, boğa ise Tanrı Osiris’i temsil ediyordu.¹⁴⁷ İsrailoğulları Mısır ve Kenan illelerinin mücessem/maddi Tanrılarına tapmaya alışkın olduklarından dolayı Musa’nın görülmeyen, dokunulmayan, herhangi bir cihette olmayan Tanrısı onlara yeterli gelmemiştir. Bu nedenle Kızıl denizi geçtikten sonra, orada yerli Kenan halk Tanrılarından da esinlenerek Musa’dan, kendilerine mücessem bir ilah edinmesini talep etmişlerdir.¹⁴⁸ Talepleri karşılık bulmayan İsrailoğulları, Musa Tûr-i Sinâ’da iken aralarında itaat edilen ve sayılan,¹⁴⁹ sığıra tapan Bâcermâ kavminden bir adam olan Samirî’nin¹⁵⁰ önderliğinde Mısır’dan getirdikleri altın, gümüş vb. değerli madenleri eriterek buzağıdan bir ilah yapıp tapınmaya başlamışlardır. Ancak Kur’an’da Samirî öncülüğünde buzağıyı ilah edinme ve ona tapınma eylemi,¹⁵¹ farklı olarak Tanah’ta Harun rehberliğinde verilmiştir¹⁵²

¹⁴⁵ Feingold, “Creation and Covenant-Lecture 9: The Covenant on Mt. Sinai”, s. 4.

¹⁴⁶ W.R.F. Browning, *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, Oxford-New York 1996, s. 56.

¹⁴⁷ James G. Frazer, *Altın Dal, II*, (Çev. Mehmet H. Doğan), Payel Yay., İstanbul 1992, s. 43-48, 61-65; Kadir Albayrak, “İsrailoğulları’nın “Altın Buzağı”sı ve “Kızıl İnek”i,” *Bilimname*, 2004, Cilt: V, Sayı: 2, s. 92.

¹⁴⁸ A’râf, 7/18.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, c. XV, s. 367.

¹⁵⁰ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, c. I, s. 424.

¹⁵¹ A’râf, 7/148; Tâhâ, 20/88.

¹⁵² Çıkış, 32/1-8; Çıkış, 32/23-24; Nehemya, 9/18.

Gerek Tanah'ta gerekse de Kur'an'da küçük farklılıklarla Tûr-i Sinâ'dan İsrailoğulları karargâhına inen Musa'nın, ordugâha yaklaşıncâ, buzağıyı, neşe ve eğlence içerisinde ayinler yapan insanları görüp çok öfkelendiği, elindeki taş levhaları fırlatıp dağın eteğinde parçaladığı, Harun'a öfkelendiği, yaptıkları buzağıyı alıp yaktığı, toz haline gelinceye kadar onu parçalayıp ezdiği ve sonra suya serperek İsraililer'e içirdiği ifade edilmiştir.¹⁵³

İsrailoğulları, her ne kadar Musa ve onun tek Tanrısına inanmış olsalar da bu durum, onların Mısır Firavunlarının hâkimiyetleri altında geçirdikleri uzun kölelik sırasında, hayatlarına bulaşmış olan boğa, sığır Tanrı ve tanrıça panteon kültüründen henüz sıyrılmadıklarının bir göstergesidir.¹⁵⁴ Çünkü Sina yarımadası pagan kabileleri ve Kenan halkı, boğayı baş Tanrı bir başka ifadeyle baba Tanrı Sin (El/Yerah, Yerih, Erih)in kült sembolü olarak kabul etmekteydiler.¹⁵⁵ Kur'an'ın, İsrailoğullarının denizden geçtikten sonra sığır/buzağıya tapan topluluklarla karşılaştıklarını ve “*Ey Mûsâ! Onların kendilerine ait ilahları (putları) olduğu gibi sen de bize ait bir ilah yapsana*”¹⁵⁶ şeklinde talepte bulunduklarını ifade etmesi de boğa/sığır tapıcılığının Kenan ve Lahm gibi yarımada kabile ve topluluklarında yaygın olduğunu gösteriyor.¹⁵⁷ O nedenledir ki Tanah anlatılarına göre buzağıya tapınma, sadece Musa ve Harun döneminde Sina'nın eteğinde görülen bir durum değil aynı zamanda Süleyman'dan sonra krallığı alan Yarovam döneminde de Beytel ve Dan kentlerinde bu altın buzağıya taptıkları, sunaklarda buna kurbanlar takdim ettiklerini görüyoruz.¹⁵⁸ Kur'an, Hz. İlyas'ın dilinden “*Allah'ı bırakarak Baal'e mi tapıyorsunuz?*” sözleriyle İsrailoğullarının paganist sapkınlığının tarihsel

¹⁵³ Çıkış, 32/19-22; Yasa'nın Tekrarı, 9/15-21; Tâhâ, 20/86-97; A'râf, 7/150.

¹⁵⁴ Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yay., İstanbul 1996, c. II, s. 88.

¹⁵⁵ Bkz. Kürşad Demirci, “Antik Urfada Sin Kültü”, *Milel ve Nihal*, 2005, Cilt: II, Sayı: 2, s.119.

¹⁵⁶ A'râf, 7/138.

¹⁵⁷ Sığra tapan bu kavmin Lahm, Cüzâm ve Kenan halkı olduğu hususunda bkz. Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. XIII, s. 80; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. V, s.1553; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 150; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., c. III, s. 533.

¹⁵⁸ I. Krallar, 12/28-33.

gerçekliğini teyit etmektedir.¹⁵⁹ Kur'an'da buzağı tutkusunun onların kalplerine sindirilmiş olduğunun ifade edilmesi de bunu teyid etmektedir.¹⁶⁰ Aslında, Sina'ya ateş, bulut, duman, şimşek, yıldırım şeklinde tecessüm ve teşekkül eden bunların içinden Musa ve İsrailoğullarına seslenen Tanrı burada da onların itikatlarına göre bir bakıma ses çıkaran bir buzağı şeklinde cisimleşmiştir. Çünkü Samirî, “*Ben onların görmediği şeyi gördüm. Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım. Böyle yapmayı bana nefsim güzel gösterdi.*”¹⁶¹ şeklindeki ifadelerinde olduğu gibi, elçinin (Cebail) izinden bir toprak alıp maden eriğinin içine atarak buzağı ilahının ortaya çıktığını ileri sürmüştür.

3. Kıssanın Nüzul Dönemindeki İzdüşümü

Kur'an'ın tarihten bahseden her kıssası, aynı zamanda nazil olduğu 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Arap toplumu, Yahudi ve Hristiyanların aktüel durumlarıyla, onların ortamıyla o kadar sıkı ilişki içindedir ki tarihi kıssadan hareketle, içinde bulunulan durum (Tanrı algıları, toplum-Tanrı ilişkileri, ahlak, ve sosyo-kültürel yapı) hakkında bilgi sahibi olmamak elde değildir.¹⁶² Dolayısıyla bu kıssada da Mekke Araplarının, görünen, belli bir şekli olan, bir mekânı işgal eden, dokunulan, kendilerine sunaklar yapıp kurbanlar kesilen ve günübürlük yiyecek ve içecek istenen, Arafat, Sebir (Müzdelife), Ebû Kubeys ve Hira dağlarında sakin olduğuna inanılan bereket, rüzgâr, fırtına Tanrılarıyla; İsrailoğullarının, ateş, rüzgâr, gök gürültüsü, şimşek, kara bulut, boru sesi ve dağ titremesi şeklinde haşmetle tezahür ve tecessüm eden, Tûr-i Sinâ'da ikâmet eden, kendisine sunaklar yapılan, sığırlar kesilen, basit yiyecek ve içecekler takdim edilen Tanrı tasavvurları arasında bir ilişki söz konusudur.

Nasıl ki İsrailoğulları Musa'dan Tanrı'dan yiyecek, içecek, kitap istemişler ve Allah'la konuşmadıkça ve onu görmedikçe kendisine inanmayacaklarını ifade

¹⁵⁹ Olgun, “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi”, s. 8.

¹⁶⁰ Bakara, 2/93.

¹⁶¹ Tâhâ, 20/96.

¹⁶² Ömer Özsoy, *Sünnetullâh*, Fecr Yay., Ankara 2015, s. 76.

etmişlerse Mekke Arapları da risaletten önce kendilerinin de bir kitaplarının olmasını talep etmişlerdir. Sonra kitap gelince, Hz. Peygamber'in yerden kaynak su fişkırtmadıkça...yahut Allah'ı veya melekleri göz önüne getirmedikçe kendisine inanmayacaklarını ifade etmişlerdir.¹⁶³ Ancak Allah “*Yoksa daha önce Musa'dan istenen şeyler gibi elçinizden istekte mi bulunuyorsunuz...*”¹⁶⁴ hitabıyla Mekke Araplarının, Hz. Peygamber'den Allah'ı getirmesi ve onu açıkça kendilerine göstermesi şeklindeki isteklerinin, İsrailoğullarının geçmişteki talepleriyle ayniyet arzettiğini hatırlatarak onları kınamıştır.¹⁶⁵ Bu nedenle Allah'ın Eski Ahit kaynaklı bu kıssayı tahkiye etmekten muradı, salt Tûr-i Sinâ hadisesini yahut İsrailoğullarının o günkü paganist muhayyel Tanrı algı ve tasavvurlarını tarihî yahut edebî bir dille tasvir/tahkiye etmek veya tarih bilgisi vermek değildir, tam aksine yedinci yüzyıl pagan Arap toplumun müte'ârifesine uygun bir şekilde,¹⁶⁶ onların zihinlerinde ve dillerinde dolaşan kıssaları isti'mal ederek bunların satır aralarına giydirilmiş ve örülmüş Allah'ın aşkın, müteâl olduğu, onun bir mekânda konumlanamayacağı ve görülüp temas edilemeyeceği evrensel mesajını ihsâs etmektir.

Kıssanın yedinci yüzyıl Hicaz bölgesi toplumu ile ilişkisi, bununla sınırlı değildir. Taberî'nin de ifade ettiği gibi Medine Yahudilerine, pek çok kez Allah'ın ayetlerini görmelerine, aleyhlerine ardarda nice deliller ve Allah tarafından bol bol nimetler verilmesine rağmen atalarının peygamberlerine muhalefetini, seleflerinin kötü istikametlerini, peygamberlerinden Allah'ın dışında kendilerine başka bir ilah edinmesini talep ettiklerini, Allah'ı bırakıp buzağıya tapındıklarını, Allah'ı görme-

¹⁶³ Bkz. İsrâ, 17/90-93; En'âm, 6/156-158; Furkân, 25/21; Bakara, 2/118; Fâtır, 35/42; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. XIII, s. 117; c. XXI, s. 409.

¹⁶⁴ Bu ayetin meâli, bize aittir. Bakara, 2/108.

¹⁶⁵ Bu ayetin, bir rivayete göre, Mekke Arapları diğer bir rivayete göre de Yahudilerin talepleriyle ilişkili olduğu rivayetleri konusunda bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. II, s. 489-492; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, c. I, s. 202-203; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, c. I, s. 256-257; Râğıb el-İsfâhânî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 290; Ebû Muhammed Abdilhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm b. Atiyye el-Endülüsi, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422, c. I, s. 195.

¹⁶⁶ Kur'ân kıssalarında toplumsal mütearifenin dikkate alındığı hususunda bkz. Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, s. 120.

dikçe sana inanmayacağız şeklinde ısrar ettiklerini vb. inatçı, inkârcı, kibirli tutum ve davranışlarını hatırlatmıştır. Aynı şekilde Allah, onu ve hakiki durumunu bilmelerine rağmen Hz. Muhammed'i yalanlama, onun nübüvvetini inkâr etme, onu ve getirdiği vahyi reddetme konusunda Medine Yahudilerinin, kıssalarında defalarca dinlerinden irtidat ettikleri ve zaman zaman peygamberleri Musa'ya baş kaldırdıkları, kendilerine detaylı bir şekilde anlatılan selefleri ve ataları gibi asla olamayacaklarını bu kıssa ile onlara hatırlatmıştır.¹⁶⁷

Büyük oranda Allah, nüzul dönemindeki toplumsal vasatta ağırlıklı olarak şifahî kültür yoluyla tevarüs edilen ve pek çoğu herkesçe bilinen tevhit temelli dinî-ahlakî mesaja o kadim İsrail ve o günkü Arap, Yahudi toplumunun muhayyel/mitik Tanrı algılamalarını, seçilmiş kurtarıcı ve halk ilişkisi efsanelerini bir davet aracı/enstürmanı, Esed'in ifadesiyle bir fon, bir uslûb ve bir ifade aracı olarak kullanırken¹⁶⁸ diğer yandan pek çok araştırmacının da ifade ettiği gibi saf, basit, mitik ve efsanevi olan bu kıssanın¹⁶⁹ satır aralarına Musa'nın dilinden "*Allah'ın her şeyden münezzeh olduğu*" evrensel mesajını giydirmekle, köklü bir dönüşüm amaçlamıştır. Bu dönüşüm ve evrensel mesaj da Kur'an'da Musa'nın dilinden tahkiye edilen İsrailoğulları Tanrı-Dağ kültü/mitolojisinin içerisinde mündemiçtir. Bu da, Sina'da taht kurmuş ve orada hüküm süren, oraya inen, burada seçilmiş lideri ve halkı ile vaatleşip yüzyüze konuşan, seçkin bir millet meydana getirmeyi amaçlayan, bu doğrultuda direktifler veren, Sina'da rüzgâr, ateş/ışık, şimşek, yıldırım, gök gürültüsü ve dağ sarsıntısı ile kendini belli eden İbrani folklorik/halk Tanrı tasavvurundan Allah'ın münezzeh, aşkın ve müteâl oluşu mesajıdır.

¹⁶⁷ Bkz. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, c. II, s. 81-82; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân*, (Tah. Muhammed Azîz Şems), Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekketu'l-Mükerreme 1432, c. II, s. 1082; Muhammed Seyyid Tantâvî, *Tefsîru'l-Vesîd li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire 1997, c. I, s. 135; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. III, s. 518.

¹⁶⁸ Kur'an'ın efsanevi/mitik hikâyeleri bir beis görmeden evrensel mesajının bir enstrümanı olarak kullandığı hususunda bkz. Muhammed Asad, *The Message of The Qur'an*, Dar al-Andalus, Gibraltar 1984, s. 498; Öztürk, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, s. 172.

¹⁶⁹ Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 48.

Sonuç

Ders ve ibret maksadıyla kadim İbranilerin hayatlarının tahkiye edildiği bir kıssanın, bu yönü ve tarihsel arka planı gözardı edilerek, literal ifadelerinden hareketle İslam adına bir Allah tasavvuru geliştirmek kanaatimizce isabetli olmayacaktır. Çünkü Tûr-i Sinâ ile ilgili gerek Tanah anlatıları gerekse de bu anlatıların Kur'an'daki yansımaları, antropomorfik Tanrı figürlerinin ve kadim İbrani-Kenan toplumlarındaki Tanrı-Dağ kültüne ilişkin efsanelerin izlerini taşımaktadır. Daha doğrusu hem Tanah hem de Kur'an'da tahkiye edilen Tûr-i Sinâ kıssasındaki bu tür antropomorfik teşbihî ve tecsimî anlatılar, o dönem İbranilerin, zihnen henüz arı duru bir monoteizme geçemediklerini, Mısır, Kenan vb. paganizmi ile Musa'nın monoteizminden mürekkep melez, eklektik bir inanç devresinde olduklarını göstermektedir. Şöyle ki Sina çevresindeki bedevi kabileler tarafından da "kutlamalar dağı"¹⁷⁰ olarak nitelenen Sina dağının Tanrı ile ilişkisi İslam geleneğinde her ne kadar Musa ile başlayan bir süreç olarak görülse de Tanrı-Dağ (Sina) kültü, Musa'dan daha önce Kenan kabilelerince marûf, ma'hûd (bilinen, aşına olunan) ve me'lûf (alışlagelen) bir durum olduğu ortaya çıkıyor. Kur'an haberlerinde yer alan Kenan-İbrani toplulukların Tanrı'yı görmedikçe kendisine inanmayacakları ifadeleri de bunu teyid etmektedir. Dolayısıyla buradan Tanrı'nın ne bir mekânda buluştuğu ve orada İsrailoğullarına seslendiği, onlara görüldüğü ne de bulut, ateş, duman, şimşek, gök gürültüsü şeklinde bihakkın tecelli ve tecessüm ettiği, transfigüre olduğu ve İsrailoğullarına öfkesinden dolayı dağı sarstığı ve tepelerine kaldırdığını, bunların bilfiil tarihi olarak gerçekleştiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. Şöyle ki ilahî hitap, o günkü toplumların, tasavvur ve kültürel muhayyilesine, yedinci yüzyıl Arap akıl yapısına, şifahî kültürdeki kıssa ve menkıbe edebiyatından beslenen bir toplumun idrak seviyesine uygun biçimde sözel ifade kalıplarına bürünmüş ve formüle olmuştur. Bununla beraber müfessirlerin büyük bir kısmı, bu kıssanın literal ifadelerinin o günkü toplumların muhayyel gerçekliklerini, makûlatını yansıttığını kabul etmek yerine, hakikat ifade ettiği zannına kapılarak, Tanrı'nın, Musa'yla ahitleştiği, harflerden mürekkep bir sesle Sina'da çalıda yanan

¹⁷⁰ Anati, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?*, s. 27.

ateşten konuştuğu, dağa tezahür ve tecelli ettiği, görülmesinin mümkün olduğu yönünde, kendilerini *keyfiyetsiz görme* şeklinde bir tür antropomorfizme sürükleyen yaklaşımı benimsemekten geri durmamışlardır.

Kısaca her ne kadar Kur'an, kadim İbrani-Kenan ve nüzul dönemi Yahudilerin Tanrı-Sina dağı ve İsrailoğulları ilişkisine dair onların bu türden mit ve efsanelerini, üstûrelerini tahkiye etmiş olsa da Musa ve İsrailoğullarının Allah'ı görme taleplerinin neticesinde, Musa'nın bayıldığı, bilinci yerine geldiğinde de O'nu "*tenzih ve taktis ettiği, bu yanlış talep ve tasavvurdan dolayı tövbe ettiği*" şeklinde bir evrensel mesajı Allah bu kıssaya giydirmekle ve İsrailoğullarının Allah'ı bir mekânda konumlandıran, çeşitli tabiat görünümlerinde tezahür ve teşekkül ettiren, maddî/insan biçimci mitik Tanrı tasavvur ve tahayyüllerini nefyetmekle köklü bir dönüşüm gerçekleştirdiği ve bu kıssanın özellikle bu türden itikatları ilga ve iptal etme amacına matuf olarak Kur'an'da tahkiye edildiği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, (Tah. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid vd.), Müessesetu'r-Risâle, yy., 2001.
- Ahmet Mithat, *Tedrisi Tarihi Edyan*, Dersaâdet Hukuk Matbaası, İstanbul 1330-1332.
- Albayrak, Kadir, "İsrailoğulları'nın "Altın Buzağı"sı ve "Kızıl İnek"i," *Bilimname*, 2004, Cilt: V, Sayı: 2, ss. 91-103.
- Anati, Emmanuel, *Is Har Karkom The Biblical Mount Sinai?* Ateliers, İtaly 2013.
- Arzy, Shahr, Moshe Idel, Theodor Landis, Olaf Blanke, "Vahiyler Niçin Hep Dağlarda Geldi? Mistik Tecrübelerin Bilişsel Nörobilim ile İlişkisi," (Çev. Ali Kuşat-M. Mücahid Atik-Yasin Yaylagül-Selma Mert), *ERUIFD*, 2012, Cilt: I, Sayı: 14, ss. 89-99.
- Asad, Muhammed, *The Message of The Qur'an*, Dar al-Andalus, Gibraltar 1984.
- Aydemir, Abdullah, "Hz. Musa, (çocukluk ve gençlik çağı -I-)," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi III*, 1986, ss. 65-88.
- Aydemir, Abdullah, "Hz. Musa, (Çocukluk ve Gençlik çağı -II-)," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV* (Prof. Dr. Ömer Yigitbaşı'na Armagan), 1987, ss. 1-33.
- Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ, *Me 'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'an*, (Tah. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1420.

- Barbiero, Flavio, *Har Karkom The Mountain of Jahweh*, <http://www.2008-paris-conference.org/mapage8/mount-horeb-1-.pdf>, 12.04. 2018.
- Baş, Mustafa, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü,” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, Cilt: XIII, Sayı: 1, ss. 165-179.
- Bayat, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü,” Folklor-Edebiyat, 2006, Cilt: XII, Sayı: 46, ss. 47-60.
- Beğenç, Cahit, *Anadolu Mitolojisi*, MEB., İstanbul 1962.
- Beğenç, Cahit, *Anadolu Mitolojisi*, MEB., İstanbul 1967.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed el-Endülüsi, *Mu’cem mâ İsta’cem min Esmâi’l-Bilâd ve’l-Mevâdi*, ‘Âlemu’l-Kütüb, Beyrut 1403.
- Brettler, Marc Zvi, “Fire, Cloud, and Deep Darkness (Deuteronomy 5:22): Deuteronomy’s Recasting of Revelation,” George J. Brooke & Hindy Najman & Loren T. Stuckenbruck, (ed.) *The Significance of Sinai: Traditions About Sinai and Divine Revelation in Judaism and Christianity*, Brill, Boston 2008.
- Browning, W.R.F., *Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, Oxford-New York 1996.
- Clifford, R.J., *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Harvard University Press, Cambridge 1972.
- Çınar, Aliye, “Paul Tillich’de Din-Sembol İlişkisi”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Uludağ. Ü., Bursa 2004.
- Çobanoğlu, Özkul, vd., *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları*, (Ed. Ömür Ceylan-Adem Koç), Anadolu Ün. Yay, Eskişehir 2013.
- Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur’an Kısımları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan Yay. İstanbul 2003.
- Demirci, Kürşad, “Antik Urfada Sin Kültü”, *Milel ve Nihal*, 2005, Cilt: II, Sayı: 2, ss. 111-123.
- Dindi, Emrah, “Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur’ân’daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi,” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2017, Cilt: XXI, Sayı: 1, ss. 577-638.
- Düzenli, Yaşar, “Sembolizm Açısından İsrâ ve Miraç’a Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *EOÜSBD*, 2001, Cilt: I, ss. 31-48.
- Ebû Hafs Sirâcuddîn, Ömer b. Alî b. Âdil, *el-Lübâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb*, (Tah. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvez), Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübân 1998.
- Ebû Ömer el-Misrî, Muhammed b. Yûsuf b. Yâkûb el-Kindî, *Fedâilu Mısır*, yy., ty.,

- Ebû Zeyd en-Nemîrî, Ömer b. Şebbe b. Abîde b. Rayte, *Târîhu'l-Medîne*, (Tah. Fehîm Muhammed Şeltût), Seyyid Habîb, Mahmûd Ahmed, Cidde 1399.
- Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Ebu'l-Hasen el-Herevî, Alî b. Ebî Bekr b. Alî, *el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1423.
- Eck, Diana L., "Mountains," *The Encyclopedia of Religion*, (Ed. Mircea Eliade), Macmillan Publishing Company, New York 1987.
- Eliade, Mircea, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1972.
- Faruk Yavuz, Ömer, "Kur'an'da Sembolik Dil", *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk. Ü.*, Erzurum 2002.
- Feingold, Lawrence, "Creation and Covenant-Lecture 9: The Covenant on Mt. Sinai," *Association of Hebrew Catholics Lecture Series The Mystery of Israel and the Church*, 2013, Cilt: XIII, ss. 1-8.
- Firestone, Reuven, "Jewis Culture in the Formative Period of İslam", David Biale, (ed.), *Cultures of the Jews*, Schocken Books, New York 2002, ss. 278-279.
- Franz, Gordon, "Is Mount Sinai in Saudi Arabia?," *CTS Journal*, 2006, Cilt: XII, ss. 72-95.
- Frazer, James G., *Altın Dal, II*, (Çev. Mehmet H. Doğan), Payel Yay., İstanbul 1992.
- G. Bucur, Bogdan, "The Mountain of The Lord: Sinai, Zion, And Eden In Byzantine Hymnographic", *Scrinium V (2009)*, *Symbola Caelestis*, PA, Pittsburgh ty., ss. 129-130.
- Gökdağ, "Bilgehan A., İnanç Merkezleri: Dağlar," *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi 23-27 Eylül 2002*, 2004, ss. 557-570.
- Güllüce, Veysel, "Hz. Musa'da İlahi Aşk," *Ekev Akademi Dergisi*, 2007, Cilt: XI, Sayı: 30, ss. 75-84.
- Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, DİB., Ankara 2009.
- Harman, Ömer Faruk, "Antik İnanç ve Kùltürlerde Mucize' Başlıklı Tebliğin Müzakeresi", *Din Dilinde Mucize*, Kuramer Yay., İstanbul 2015, ss. 48.
- Harman, Ömer Faruk, "Dağ", *İA*, c. VIII, ss. 400-401.
- Harman, Ömer Faruk, "Teşbih" (Diğer Dinlerde), *İA*, c. XL, ss. 400-401.
- Harrington, H.K., *Holiness: Rabbinic Judaism and the Graeco-Roman World*, Routledge, New York 2001.
- Hemedânî, Ebûbekir Muhammed b. Mûsa b. Osmân Zeynüddîn, *el-Emâkin*, (Tah. Muhammed b. Muhammed el-Câsir), Dâru'l-Yemâme, yy., 1415.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed b. et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdilhak b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm el-Endülüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Tah. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs el-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, (Tah. Esad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye 1419.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb, *İğâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi's-Şeytân*, (Tah. Muhammed Azîz Şems), Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, Mekketu'l-Mükerrema 1432.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Tah. Alî Şîrî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, yy. 1988.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, (Tah. Sâmi b. Muhammed b. Selâme), Dâru Taybe, yy. 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Alî Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1414.
- İbnu Şemâil, Abdulmü'min b. Abdilhak el-Kutey'î el-Bağdâdî Safiyyüddîn, *Merâsîdu'l-İtlâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Dâru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut 1412.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.
- İnan, Abdülkadir, *Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü*, Reşid Rahmeti Arat için, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.
- Jacobs, Joseph, M. Seligsohn, Wilhelm Bacher, "Sinai, Mount", <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13766-sinai-mount#>, 03.07.2019.
- Joo, Heun Kyu, *The God of Compassion at Mount Sinai – A Literary and Theological Interpretation of the Tangled Mix of Law and Narrative in the Sinai Pericope (Exodus 19:1-24:11)*, Heun Kyu Joo 2016.
- Kara, Mustafa, *Güncel Değeri Açısından Kur'an Kıssaları*, Selamet Yay., Samsun 2011.
- Karaman, Rifat, "Kur'an'da Hayvan Figürleri ve Sembolik Yorumları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Ü.*, Ankara 2017.
- Köprülü, M. Fuad, "Asa", *İA*, c. I, ss. 660-663.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Atılaşma*, Kitabı Mukaddes Şirketi/Yeni Yaşam Yay., Republic of Korea 2011.

- Levenson, J. D., *Sinai and Zion: An Entry into the World of the Jewish Bible*, Harper Collins, New York 1985.
- Licht, Jacob, "The Sinai Theophany," Y. Avishur and J. Blau, E. Rubenstein, (ed.), *Studies in the Bible and the Ancient Near East Presented to Samuel E. Lavenstamm on His Seventieth Birthday*, Jerusalem 1978.
- Maimonides, Moses, *The Guide of the Perplexed*, (Trans. M. Friedlander), Global Greyp, yy. 2014.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir Ebu'l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydî Takyuddîn, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, (Tah. Muhammed Abdulhamîd en-Nümeysî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr, *Tefsîru'l-Mâturîdî Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, (Tah. Mecdî Bâsilûm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lübân 2005.
- McLennan, Dean Scotty, "The Spiritual Mountain," *University Public Worship Stanford Memorial Church*, 2014, Cilt: II, ss. 1-4.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1946.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (Tah. Abdullâh Mahmûd Şahâte), Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1423.
- Necatigil, Behcet, *Küçük Mitolojiya Sözlüğü*, Varlık Yay., İstanbul 1957.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horâsânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Tah. Hasen Abdülmünim Şelbî), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2001.
- Nisâburî, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn el-Kummî, *Ğarâibu'l-Kur'an ve Reğâibu'l-Furkân*, (Tah. Zekerîyyâ Umeyrât), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1416.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Eski Türklerde Dağ Kültü," *İA*, c. VIII, ss. 401-402.
- Olgun, Hakan, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğulları'na Etkisi," *Milel ve Nihal*, 2014, Cilt: XI, Sayı: 2, ss. 7-34.
- Özsoy, Ömer, *Sünnetullâh*, Fecr Yay., Ankara 2015.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an Kıssalarının Mahiyeti*, Kuramer Yay., İstanbul 2016.
- Polat, Kemal, "Orta Asya'da Dağ Kültü ve Kırgızistan-Oş-Süleyman Dağı," *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, 2007, ss. 579-585.
- Râbî, Bünyâmîn b. Yûne et-Tatîl el-Nebârî el-İsbânî el-Yehûdî, *Rihletu Bünyâmin et-Tatîl*, el-Mecma'î's-Sekâfî, Ebû Dabbî, yy., 2002.

- Râğıb el-İsfâhânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *Tefsîru'r-Râğıbî'l-İsfâhânî*, (Tah. Muhammed Abdülazîz Besyûnî), Külliyyetu'l-Âdâb-Câmi'atu Tantâ, 1999.
- Ramantswana, Hulisani, "Mount Sinai and Mount Zion: Discontinuity and Continuity in the Book of Hebrews," *AOSIS Open Journals*, In die Skriflig/In Luce Verbi, 2013, Cilt: XLVII, Sayı: 1, ss. 1-9.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî Fahrüddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1420.
- Reşîd Rıza, Muhammed Reşîd b. Alî Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, yy. 1990.
- Rocker, M. F. "Theophany," T. Desmond Alexander and David W. Baker, (ed.) *Dictionary of the Old Testament*, Pentateuch yy. 2010.
- Sa'lebî, Ahmed b. İbrâhîm b. Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, (Tah. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut-Lübnan 2002.
- Shanon, Benny, "Biblical Entheogens: A Speculative Hypothesis", *Time and Mind*, 2008, Cilt: I, Sayı: 1, ss. 51-74.
- Sharon, Moshe, "The Place of Mountains in the Monotheistic Religions," *Irfan Colloquiap*, Centre for Bahá'í- Studies, Acuto, Italy 2007.
- Sinai and Zion The Mountain of Law Vs. The Mountain of Grace*, 6, http://www.paramountchurch.com/mediafiles/uploaded/t/0e1607485_the-mountain-of-law-vs-the-mountain-of-grace.pdf, 13.04.2018.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Eski Ahit ve Kur'ân'ı Kerîm'de Sina Vahyi," *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, Sayı: 2, ss. 1-22.
- Spinoza, Benedictus, *Tractatus Theologico-Politicus (Teolojik-Politik İnceleme)*, (Çev. Cemal Bali Akal-Reyda Ergün), Dost Kitabevi, Ankara 2012.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.,
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Mısır 1967.
- Sümer, Necati, "Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan," *JASSS*, 2016, Cilt: XLIII, Sayı: I, ss. 275-288.
- Şengül, İdris, *Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri*, Otto Yay., Ankara 2019.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Cafer, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetu'r-Risâle, 2000.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmilî Ebû Cafer, *Târîhu 't-Taberî*, Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid, *Tefsîru'l-Vesîd li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire 1997.
- Tanyu, Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1973.
- Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, (Çev. Farullah Terkan-Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. Dahhâk, *Sünenü't-Tirmizî*, (Tah. Ahmed Muhammed Şâkir vd.), Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1975.
- Tokat, Latif, “Dinde Sembolizm”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ü.*, İzmir 2002.
- Tollu, Cemal, *Mitoloji*, Yunan ve Roma, Maarif Basımevi, İstanbul 1957.
- Turan, Maşallah, “Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Ü.*, Konya 2006.
- Tüzün, İdris, “Kur'ân'da Sembol ve Sembolik Anlatım: Neml Sûresi Süleyman (a.s) Kıssası Örneği”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Ü.*, Isparta 2015.
- Vigouroux, F., “Anthropomorphisms”, *DB*, ty., Cilt: I, Sayı: 1, ss. 662-664.
- White, Matthew V., *Ascending the Mountain of God: To Him Who Draws Nigh to God Must First Ascend*, WestBow Press, 2015.
- Whittaker, Charles A., “The Biblical Significance of Jabal al Lawz”, In *Partial Fulfillment of the Requirements for Doctor of Philosophy In Bible and Theology*, A Dissertation Presented to the Faculty of Louisiana Baptist University, 2003.
- Yâkut el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdr, Beyrut 1955.
- Yeşilyurt, Temel, “Teolojik Söylemde Sembolik Ögelerin Yeri”, *FÜİFD*, 1999, Cilt: IV, ss. 43-60.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseynî Ebu'l-Feyz Murtezâ, *Tâcu'l-'Arûs*, (Tah. Mecmûa mine'l-Muhakkikîn), Dâru'l-Hidâye, yy., ty.,
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1407.